

У 37(077)
М-47

**МЕХНАТ ТАЪЛИМИ
ДАРСЛАРИДА ФАНЛАРАРО
БОҒЛАНИШЛАР**

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

47

МЕҲНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИДА ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШЛАР

УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА

Тошкент - 2008

Мазкур қўлланмада умумий ўрта таълим мактабларидаги меҳнат таълими дареларининг раем, чизмачилик, тасвирий санъат, физика, математика, электрон ҳисоблаш машиналари ва информатика асюслари, она тили ва адабиёт, кимё, география, тарих, биология, жисмоний тарбия каби фанлар билан узний боғлиқлиги кўрсатилган ҳамда шу фанларга оид тушунча ва маълумотлардан фойдаланиш бўйича услубий курсатмалар берилган.

Кўшанма меҳнат таълими ва бошқа фан ўқувчилари хвмда талабалари учун иўлжалланган бўлиб, Республика таълим марказининг меҳнат таълими бўйича илмнй методик Кенгаши қарори билан нашр қилишга тавсия этилган.

Тупувчилар:	И.Каримов, Қўқон давлат педагогика институти умумтехника фанлари кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди; Б.У.Олимов, Қўқон давлат педагогика институти умумтехника фанлари кафедраси катта ўқитувчиси; З.Абдурахмонова, Қўқон давлат педагогика институти физика-математика факультета меҳнат таълими йўналиши 3-курс талабаси.
Ға физчилар:	М.Ғолипов, Қўқон ДЛИ педагогика кафедраси мудири, педагогика фанлари номзоди, доцент; И.Қўқонбоев, Қўқон ДЛИ физика кафедраси мудири, физика-математика фанлари номзоди, доцент.

СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда қабул қилинган "Таълим тўғрисида", "Кадрлар тайёрлаш мнллий дастури тўғрисида"ги қонунлардан қўзланган асосий мақсад — "аълим-тарбия ишларини тубдан яхшилаш, жаҳон андозалари талабларига берадиган мутахассис-кадрларни тайёрлашдан иборат. Ёш авлодга замонавий технологиялар асосини ўргатиш, уларни ишлаб чиқариш соҳаларига тайёрлаш умумий ўрта таълим мактабларининг асосий вазифаси ҳисобланади. Бу вазифаларни бажаришда меҳнат таълими дареларининг алоҳида ўрни ва аҳамияти бор.

Меҳнат таълими умумий 5тэта таълим мактабларида узок вақт ўқитиладиган фннлардан биридир. Меҳнат таълими фанидан янги таҳрирдаги Давлат таълим стандартида умумий ўрта мактаблари ўқув режасида меҳнат таълимининг ўрни белгилаб қўйилган.

Маълумки, фанларни ўқитиш-ўргатиш ишларида фанлараро боғлиқлиқ ва алоқалардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эта. Худди шу сингари меҳнат таълими дареларини ҳам (юшқа фанларга боғлаб ўтиш самарали натижалар беради, даре самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ушбу қўлланмада меҳнат таълими дареларининг раем, чизмачилик, тасвирий санъат, физика, математика, электрон ҳисоблаш машиналари ва информатика асослари, она тили ва адабиёт, кимё, география, тарих, биология, жисмоний тарбия каби фанлар билан узвий боғлиқлиги кўрсатилган хгмда шу фанларга оид тушунча ва маълумотлардан фойдаланиш бўйича услубий тавсиялар берилган.

Қўлланма иккита бобдан иборат бўлиб, биринчи бобда меҳнат таълими дареларининг ўзаро ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги ҳақида фикр юритилган бўлса, иккинчи бобда меҳнат ва касб таълими машғулоғларида фанлараро боғлиқлиқларни амалга ошириш бўйича услубий-амалий курсатмалар берилган.

КИРИШ

Агар болалар эркин фикрлатни ўрганмаса, берилган таълим самираси наст булиши мумтн.

И.А.Каркмов

Ўзбекистан Респз'бликасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни асосида мамлакатимиздаги таълим муассасаларида таълим-тарбия ишлари тубдан яхшиланмоқда. Бунда таълим-тарбия бериш усулларини такомиллаштириш, янгиларини излаб топиш ва улардан самарали фойдаланиш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан таълимда фанлараро боғланишлардан фойдаланиш ҳам қапа аҳамиятга эга. Маълумки, ҳар қандай фан ўзига яқин бўлган бошқа фанларнинг таъсирида юзага келади ва улар билан биргаликда ривожланади. Шунинг учун мактабларда, билим юрти ва олий ўқув даргоҳларида фанларни ўқитиш-ўргатиш ишларида фанлараро боғланиш ва алоқалардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Худди шу сингари меҳнат таълими дарсларини ҳам бошқа фанларга боғлаб ўтиш самарали натижалар беради, дарс самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Меҳнат таълимидаги фанлараро боғланишларни икки хил кўринишга бўлиш ҳамда уларни шартли равишда ички ва ташқи фанлараро боғланишлар деб аташ мумкин. Меҳнат таълими дарсларида ички боғланиш деганда шу соҳага оид фанлардаги мавзуларнинг ўзаро боғланиши, алоқадорликлари тушунилади. Ташқи боғланиш эса меҳнат таълими дарсларини бошқа фанлар билан бўладиган боғланишларини билдиради.

Маълумки, меҳнат таълими дарслари умумий ўрта таълим мактабларида уч босқичда олиб борилади:

I. НУ синфлардаги меҳнат дарслари. Бунда бошлангич синф ўқувчиларга дастлабки меҳнат кўйикмалари сингдирилади. Бу машғулотларда болалар крғоз, елим, мато, пластилин сингари материаллар ва пичок, кайчи, игна каби меҳнат қуролларидан фойдаланишга оид дастлабки сабоқлари оладилар. Бошлангич синфлардаги бу машғулотлар болаларда меҳнат малакаси ва кўйикмаларининг шаклланиш х)'сусиятига қура оддийликдан мураюсабга, осондан қийинга қараб бориш тамойили асосида ташкил қилинади. Бошлангич синфларда меҳнат таълими бўйича дарслар кўпроқ тасвирий санъат, табиат фанлари билан боғлиқ равишда олиб борилади. Болалар табиатдаги барглар, мевалар, гуллар ва бошқа шу каби нарсаларнинг расмларини чизиб, уларни қайчи ёрдамида қирк^б олиб, уларни қогозга елим билан ёпиштирадилар. Шундай ишлар орқали ўқувчиларда

меҳнат жараёнларида материал ва иш асбобларидан тартибли, оқилона фойдаланиш бўйича дастлабки кўйикмалар юзага келтирилади, боллангич ҳаракат элементлари шаклланиб турилади. Мана шу кўл меҳнатидаги ишлар бевосита табиат ва раем фани билан боғланади. Шу билан бирга бундай машғулотлар болаларга дастлабки нафосат иктисодиёт тарбияси беришга ҳам хизмат қилади. Бу эса ўқувчиларнинг келгуси синфлардаги меҳнат дарсларини осон ва пухта ўзлаштиришларига асос бўлади.

II. У-УИ синфлардаги меҳнат таълими дарслари. Бу дарслар оешта йўналишда: ёғочга ишлов бериш технологияси, металлга ишлов бериш технологияси, газламага ишлов бериш технологияси, пазандачилик, кишлок хўжалик асослари йўналишларида амалга оширилади.

Ёғоч ва металлга ишлов бериш технологияси дарсларида ўқувчиларга ёғоч ва металл билан ишлаш, электротехник ва турмушда таъмирлаш ишлари бўйича умумий маълумотлар берилади, шу ишларга оид материаллар, асбоб-ускуна ва дастгоҳлардан «йўдаланиш усуллари ўргатилади. Қишлоқ хўжалиги меҳнатида оид дарсларда эса ўқувчиларга дехқончилик, полизчилик, боғдорчилик, гулчилик каби ишларнинг асослари, бу ишларда фойдаланадиган машиналар ҳақида тушунчалар берилади ва амалий машғулотлар. Газламаларга ишлов бериш меҳнатида, асосан, қизларга бичиш-тикиш ва пазандачиликка оид дастлабки назарий ва амалий билимлар берилади.

III. УШ-ГХ синфларда ишлаб чиқариш асослари ва касбга йўллаш бўйича машғулотлар олиб борилади. Бунда ўқувчиларга турли касблар, жумладан, дурадгорлик, чилангарлик, токарлик, механизаторлик, шоф:рлик, электротехник, радиотехник, тикувчилик, пазандачилик, туку вч и лик қабилар бўйича дастлабки тушунчалар берилади. Мазкур босқичнинг назифаси ўқувчиларни касб танлашга йўллаш ишларида яқунловчи аҳамиятга эга. Бинобарин булар ўқувчиларнинг келгусида касб-хунар коллежларидаги фаолиятларига асос сифатида хизмат қилади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, меҳнат таълим ининг бундай кетма-кетликда ўқитилиши («ир-бири билан узвий боғланган бўлиб, улар бир-бирларини мустаҳкамлаб ва тўлдириб боради. Агар бошлашчи синфларда тайёрлов кўринишидаги ўқув машғулотлари ўтилса, У-УП синфларда улар такомиллаштирилиб, саноат ва *,ишлоқ хўжалигига оид кенгрок билимлар берилади. Юқори синфларда эса маълум бир ихтисосликлар бўйича касбларга йўналтирилади. Кўриниб турибдики, меҳнат дарслари бу босқичларда ўзаро узвий боғланиб, еддийдан мураккабга, осондан қийинга қараб бориш тамойили асосида олиб борилади. Меҳнат ўқитувчисининг вазифаси шу тамойилига амал қил гаи ҳолца янги материални олдин ўтган материаллар билан боғлаб олиб боришидир. Бу ишлар фанлараро боғланишларнинг маълум бўлган уч тури, яъни янги мавзунини утишдан олдин, янги мавзунини ўтиш давомида ва янги мавзунини ўтиб бўлгандан сўнг боғлаш усулларидан фойдаланиб амалга оширилади. Меҳнат таълимидаги ташқи боғланишлар эса унинг бошқа соҳалар ва фанлар билан бўлган ўзаро алоқасини билдиради. Умуман олганда, меҳнат таълими дарсларини мактабда ўтиладиган барча фанлар билан боғлаш мумкин.

Амалда эса меҳнат таълими дарслари кўпроқ раем, чизмачилик, тасвирий санъат физика, математика, жисмоний тарбия, она тили ва адабиёт кимё география, электрон ҳисоблаш машиналари ва информатика аюслари 'тарих' биология каби фанлар билан боғланади. Қуйида меҳнат таълими дареларида (юшка фанларга олд тушунча ва маълумотлардан фойдаланиш бўйича айрим курсатмалар ва услубий тавсиялар берилган.

1- бўлим. МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИНИ ЎЗАРО ВА КОШКА ФАНЛАР БИЛАН БОҒЛАБ ЎТШИ ҲАҚИДА УСЛУБИЙ ТАВСИЯЛАР

МЕХНАТ ВА РАСМ

Меҳнат дареларвда расмларнинг тутган ўрни ениҳоя катгадир, чунки бирорта деталь ёки буюмни яшадан аввал униг расми ёки эскизи чизилади ва ўқувчиларга кўрсатилади. Уқувчилар ҳам ана шу расмларни дафтарига кўчириб чизиб оладилар. Уқувчилар ана шу расмлар оркали ўша деталь ёки буюм тўғрисида тасаввур ҳосил киладилар. Кўриниб турибдики, бу ерда ўқувчиларда ҳар хил расмлар чизиш малакаси ҳам шакллана боради. Лекин тажрибалардан маълумки, раем чизиш осон иш эмас. Кўпгина уқувчилар раем чизишга оид етарли маълумот ва малакага эга бўлмаганликларидан бу ишни бажаришда кийинчиликларга буюмларнинг техник расми, эскизи, яққол тасвири, переспектива, расмларни чизишдаги иш кетма-кетлиги шунингдек, раигларни фарқлаш, уларни муносиб жойлаштириш ва шу қабилар ҳақида ҳам тушунча бериб боришга тўғри келади.

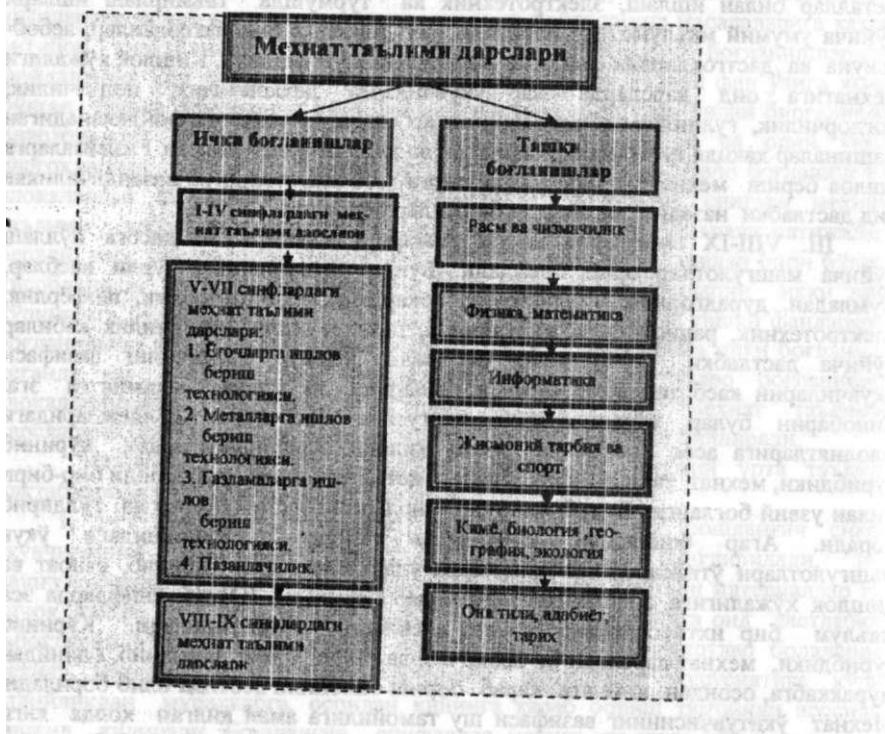
МЕХНАТ ВА ЧИЗМАЧИЛИК

Меҳнат таълими дарсларини чизмачиликсиз тасаввур этиб бўлмайди. Меҳнат дареларида чизмачилик ҳам ўз ўрнида жуда зарурдир. Чунки ҳар қандай детални яшаш униг чизмасини ўқишдан бошланади ва бу жараёнда ўқувчида бўлажак буюм униг қисмлари тўғрисида тасаввур ҳосил бўлади. Бинобарин, меҳнат дареларндаги муҳим кўргзмалардан бири бўлган технологик ва инструкции қарталарни чизиш ва улардан, фойдаланиш ҳам чизмалардан қандай фойдаланишга боғлиқдир. Демак, ўқувчиларнинг амавий фаолияти ва тайёрлаидиган буюмларнинг сифатн кўп жихатдаи уларнинг чизмачиликка оид билим ва қўникмаларга ҳам боғлиқ экан. Бирок чизмачилик УШсинфдан бошлаб ўқиғилади. Шу сабаблй меҳнат ўқшувчиси V синфдан бошлаб ўқувчиларга чизма, ўлчам, ўк чизиқлари, кесим, қирқим, чизмачилик асбоблари ва улардан фойдаланиш ҳақида маълумотлар бериб бориши зарур. Бунда ўқувчиларнинг олдинги синфларда шу соҳага оид олган билимларини ҳисобга олган ҳолда иш кўрилиши лозим.

МЕХНАТ ВА МАТЕМАТИКА

Меҳнат таълими дареларвда ўқувчиларга тўғри бурчак, перпендикуляр ва параллел қизиқлар, тўғри бурчакли учбурчак ва тўғри тўргоурчак каби шаклларни ҳосил қилишга олд тушунчалар зарур бўлади. Бу л ар дан ташқари, уқувчилар меҳнат дареларида симметрия ўқи, шаклларни симметрик риш, айлана, унк бўлақларга бўлиш, уринмалар ўтказиш чизғич,

МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИДА ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШЛАРНИНГ СХЕМАСИ

МЕХНАТ ВА ИНФОРМАТИКА

гўня, транспортир, бурчак ўлчагич, циркуль каби турли асбоблар ёрдамида деталь ёки буюмларнинг бурчакларини, ёй марказларини, тўғри ва эгри чизикли бошқа ўлчамларини аниқлашларига тўғри келади, Бундай пайтларда геометрияга оид бўлган билимлар зарур бўлади. Бинобарин, мактаб геометрия курсиди чизиш ва ўлчаш куролларидан фойдаланиш, юзаларни алмаштириш каби ишларни бажаришда катта имкониятлар бор. Вазифа шулардан меҳнат дареларида ўринли фойдаланишдан иборат. Шунингдек, берилган буюмларнинг узунлиги, эни, баландлиги, юзаси, хажми каби турли ўлчамларни аниқлаш, канча материал вақт сарф бўлишини ҳисоблаш каби ишларни бажаришда эса арифметикага оид билимлар зарурдир.

МЕХНАТ ВА ФИЗИКА

Меҳнат таълими буйича амалий машгулотларда турли материаллар] а ишлов беркшдан олдин уларнинг физикавий хусусиятларини билиш зарур. Модданинг ташки таъсир натижасида ўзининг кимёвий таркибини сақлаб қолиш хусусияти унинг физик хоссалари дейилади. Бундай хоссаларга материалларнинг ранги, зичлиги, эрувчанлиги, иссиқликдан кенгаши, иссиқлик сизими, иссиқлик ва электр ўтказувчанлиги, магнитланиши каби хоссалари киради. Масалан, металл киздирилганда ундан иссиқлик ёки электр токи утганда метал га магнит таъсир эттирилганда унинг таркиби ўзгармайди. Металининг физик хоссалари уларни бир-биридан фарқлашда ва ишлатишда жуда кул келади. Масалан, ҳар қандай металл ўзига хос ялтироқликка эга бўлиб, бу унинг ранги дейилади. Ҳамма металининг ранги бир хил эмас. Масамн, мис кизил, қапай ялтирок ок, рух кул ранг, пўлат оч қўқ рангда бўлади. Бу ерда металллар хавода оксидланиб қолса ранги ўзгариши, энг юпқа металл бўлаги ҳам нур ўтказмаслигини таъкидлаш мумкин. Материал киздирилганда ўзидан иссиқликни тез ўтказиши унинг иссиқлик ўтказувчанлиги дейилади. Металл ўзидан иссиқликни канча тез ўтказса, у шунчалик тез ва текис кизийди ҳамда совийди. Шу сабабли металлларда буюмлар ясашда ва уларга ишлов бериш чоғида уларнинг иссиқликдан ўлчамлари ўзгариши мумкинлигини ҳисобга олиш зарурлиги кайд этилади. Уму мая олганда материалларнинг физикавий хусусиятига кўра фарқлай олиш, муқобллари ташлаш ортада, деталь ва буюм қисмларини тайёрлашга эришилади.

Булардан ташқари, меҳнат дареларида материаллардан дас-глабки асбоблар ёки дастгоҳлар ёрдамида турли буюмлар ясашда, асбобларни созлашда ҳаракат турлари, куч, босим, кинетик энергия, иш, ишқаланиш каби физик тушунчалардан кенг фойдаланиш зарур.

Ҳозирги замон саноатида маҳсулотларни ишлаб чиқаришга оид технологик жараёнларни такомиллаштириб боришни электрон ҳисоблаш машинаси ва информатика асослари фанисиз амалга ошириш кийини. Замок талабларидан келиб чиқиб шаҳар ва кишлоқларда янги-янги, кичик, ўрта корхонапар очилиб иш бошламоқда. Ана шу ишлаб чиқариш муассасаларида замонавий автоматик бошқариш системаларидан фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Шунинг учун меҳнат таълими дареларида ўқувчиларнинг электрон ҳисоблаш машинаси ва информатика асослари фани буйича олган билим, кўникмаларини ҳисобга олган ҳолда уларни ишлаб чиқариш жараёнига қандай тадбир этишга сад тушунчаларни бериб бориш зарур. Масалан, ўқувчиларга материалларга механик ишлов бериш буйича тескарлик, фрезалаш, рандалаш, прокатлаш, пар малаш станоклари билан таништириётганда ўқувчиларга ҳозирги кундаги такомиллашган автомат ва ярим автомат дастурлаштирилган станокларнинг ишлаш принциплари, нимага асосланиб ишлатини айтиб ўтиш жоиздир. Ўқувчилар га юқорида айтилган станокларда бажарилаётган операцияларни бир станокда, яъни дастурлаштирилган системадаги станокда бир неча ишлар; йўниш, тешиш, резьба очиш, пардозлаш ва бошқа операцияларни бажаришдаги қудратли ҳақида гапириб ўтилса яндца яхшироқ бўлади. Шунингдек, бундай ишлар учун дастур тузишнинг ахаминти ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Экскурсия соатларида эса шу тоифадаги станокларни кўрсатиш, меҳнат ва информатика фанларидан олган билимларини муҳасамлаштириб бориш мақсадга мувофиқдир.

МЕХНАТ ВА КИМЕ

Ўқувчиларга материалшуносликка оид билимлар бериш уларнинг бу соқадаги тушунчаларини кенгайтиришда кимёвий усулда олиналган материаллар, жумладан, пластмассалар, полимерлар, полиэтилен плёнкапар, сунъий ойна сунъий каучук ва бошқа шу қабилар ҳақида ҳам маъгумот беришга тўғри келади. Бунда шу хилдаги материалларнинг олиниши ва ишлатилишини моддаларининг кимёвий таркиби ва хусусиятлари оқали тушунтириш яхши натижа беради. Булардан ташқари елим, б)ёк, лок, ацетон каби бириктурувчи, пардоз ва эритувчи материалларнинг ҳосил қилиниши, ишлатилиши ҳамда улардан фойдаланишдаги хавфензлик қоидалари ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш зарур.

МЕХНАТ ВА БИОЛОГИЯ

Биологияга оид тушунча ва маълумотлар, айниқса, қишлоқ хўжалиги меҳнатига оид дарсларни ўтқа:) ишда жуда зарур бўлган манбалардир, бу ишларни ўрганишда биология, ботаника каби фанлардаги билимлардан фойдаланилади. Техник меҳнат дареларида эса дарахт(ёғоч)ларнинг турлари ва тузилишини, уларнинг ё'шини, нуксонларини ва намлигини аниқлашда ҳам биологияга оид маълумотлар керак бўлади. Шунингдек, амалий машгулотларда терлаш, чарчаш, жисмоний зўриқиш касб физиологик ҳолатлар ҳамда уларнинг зарарли оқибатларини, тозалик ва шахсий гигиена қоидаларига амал қилишни тушунтиришда ҳам биология, одам анатомияси ва физиологияси тиббиёт каби фанлардаги билимларга асосланиб иш олиб борилади. Ўқитувчи, айниқса, 13-15 ёшдаги ўқувчилар билан амалий машгулот ўтказишда хушёр бўлиши керак. Чунки бунда ўқувчилар "ўтиш" даври деб аталувчи биологик жихатдан фаол паллада бўлади. Бунда ўқувчиларнинг қўл-оёқлари, бўйи тез ўсади, овози ўзгаради. Қўп ҳолларда ички безлар бундай ўсиш суръатини етарли таъминлай олмайдилар. Натижада ўқувчилар тез чарчаб қоладилар, ўзларини нохуш, ҳолсиз сезишлари ҳам мумкин. Шунинг учун ўқувчиларни бу ёшда сурункали, оғир жисмоний иш бажаришга жалб этиб бўлмайди.

«

МЕХНАТ ВА ГЕОГРАФИЯ

Меҳнат дареларида ўқувчиларга материалшуносликка оид айрим тушунча ва маълумотларни беришга ҳам тўғри келади. Жумладан, материалбоп дарахтлар ва улар ўсадиган жойлар ҳақидаги маълумотлардан ёғоч ишлаш дареларида металллар, металл қотишмапарни ва уларнинг тури, металл олинадиган конлар, уларни излаш ва топиш, руддан металлларни ажратиб олиш, турли прокатлар ҳосил қилиш ҳамда улардан фойдаланиш ҳақидаги маълумотларни металлларни ишлашга оид машгулотларда фойдаланиш мумкин. Бунда бевосита география ва унинг тармоқлари бўлган минералогия, геофизика каби фанлар буйича гўпланган маълумотларга асосланиш зарур. Жумладан республикамиз ҳудудида ҳозиргача 829 тача кон топилганлиги, улардан 30 тадани олтин ва мармар конлари эканлигини алоҳида зеладиб ўтиш керак. Бу ўқувчиларда фахрланиш ҳиссини тарбиялашга, Ватанимиз фақат ер усигина эмас, балки ер ости бойликларга ҳам кон эканлигини ҳис этишга ёрдам беради. Қолаверса, республикамиз иктисодиётида муҳим ўрин тутган ишлаб чиқариш корхоналари, масалан, механика, машинасозлик заводлари. тикувчилик ва тўқувчилик, қурилиш материаллари комбинатлари ва бошқалар ҳақида ҳам маълумот бериш фойдалидир. Шу билан бирга меҳнат дареларда мактаб география майдончасини жиҳозлаш учун ҳам бир қатор ишларни амалга ошириш мумкин. Бу ишларни амалга ошириш маълум маънода маҳаллий материаллардан фойдаланиш ҳамда ижтимоий фойдали меҳнатни ташкил этишга ҳам мисол бўлади.

МЕХНАТ ВА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ

Маълумки, меҳнат таълими дареларининг асосий қисми амалий машгулотлардан иборат. Шу сабабли ўқувчиларнинг амалий машгулотларда хориб қолмасликлари қўо жихатдан уларнинг жисмоний чиникишларига боғлиқдир. Бундан меҳнат ва жисмоний тарбия машгулотларини ўзаро мувофиқлаштириш зарур деган оқилона ҳулоса юғлиб чиқали. Бинобарин, ёшларни жисмоний тарбиялаш билан уларни меҳнатга тайёрлашнинг ўзаро комплекс боғланган масаласи ҳал этилади, яъни унда шахсниинг меҳнат фаолияти учун зарур бўлган профессионал жисмоний хусусиятлари, ҳаракат малакалари, ахлоқий-ирэдавий ва социал сифатла]эи шаклланади. Хусусан арралаш, рандалаш ишларини гимнастика, болгалаш ишларини бокс, чамалаш ишларини мўлжалга олиш каби машгулотларга мувофиқлаштириш мумкин. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлики, агар жисмоний тарбия машқлари V-VI синфлардаги меҳнат таълими дареларига умумий тарзда боғланса, кейинчалик эса юқори синфларда бу боғланишларшг ўрганиладиган муайян ихтисосликлар: масалан, дурадгор, токаръ, электр гайвандчи, шувочки, гишт терувчи, слесаръ сантехник каби касбларга бевосита мослаштириш кийин эмас.

МЕХНАТ ВА АДАБИЁТ

Маълумки, меҳнат таълими дареларида адабиёт фанининг боғланиши сезиларли даражада намоён бўлади. Чунки адабий асарларда меҳнат тарбияси ва меҳнатсеварлик гоёлари уфуриб туради. Ме>дат таълими дареларида булардан омилкорлик билан фойдаланиш, зарур парчаларни ўқиб бериш керак. Шунингдек, машхур шоирлар» ўтмишда усгалар томонидан ясалган ажойиб мосламалардан фойдаланганликларини ҳам эслатиб ўтиш мумкин. Масалан, ўқувчиларга китоб кўйиб ўқниш учун мўлжалланган лавҳ ҳақида маълумот бериш билан бевосита Низомий, Ал-Хоразмий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Алишер Навоий, Муқимий, Фуркат каби алломаларимизнинг ижодий фаолиятларига тўхталиб, улар мана шу мосламадан, яъни лавҳадан фойдаланиб китоб мутоапа қилгаиликларини айтиб ўтиш ўринлидир. Шоир Ҳислат эса, машхур шоир бўлиш билан бирг! мохир дурадгор уста бўлганлигини зеладиб утиш мақсадга мунофик бўлади. Булардан ташқари, назарий ва амалий дареларда ўлчов олиш ишларини халқ оғзаки ижоди билан боғлаш ҳам мумкин. Бу ўринда қуйидаги халқ мақолларини келтириш ўринлидир: "Етти ўлчаб бир кес", "Режги иш бушпмас", "Режасиз иш - қолипсиз гишт", "Санамай саккиз дема", "Кенг кенгашиб йиргилар, тор тортишиб" ва бошқалар. Меҳнат таълими муаллимлари ўз даерларда меҳнат, меҳнатқаш инсонлар тугрисидаги бадиий асарларш ўқувчиларга тавсия қилишлариб, натижаларни текшириб бормшлари орқали улардан меҳнатга муҳаббат, ҳурмат туйғуларини ўсириш, меҳнатга онгли муносабагда бўлиш,

ижоқкорликка интилиш каби хислатлар таркиб топишига ёрдам беришлари даркор.

МЕХНАТ ВА ОНА ТИЛИ

Хаётда нутқ ва тилнинг ахамияти ниҳоятда муҳимдир. Ҳаммамизга маълумки, собиқ Совет Иттифоқи даврида ўзбек тилига, атамаларга, тилнинг лугат **Юйлиги**га эътибор сусайди. 1989 йилда Ўзбекистон Республикасининг "Даллг.т тили тўғрисида" Қонунинг қабул қилиниши меҳнат таълимини ўқитиш ишларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Мавзуларни баён қилишда она тилига мана қандай айрим атамаларнинг ўзбекча шаклини кўрсатиш лозим. Жумладан, верстакни - дастгоҳ, ремонтни - таъмир, слесарни - чилангар, линейкани - жазбар, холодильникни - совутгич кги ўнлаб атамаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Шулар қаторида айрим сўз ва атамалар борки, уларни ўзбекчалаштириш мумкин эмас, чунки улар ифодаланган нарса ва булар илгари бизда ишлатилмаган, шунинг учун ўша сўзларни ўзгаришсиз қўллаш лозим бўлади. Бундай сўзларга циркуль, тиски, отвёртка, резьба, резина, монтаж, пластмасса, агрегат, сеялка, борона, вольтметр, амперметр, радиолампа, диод, зубило, штангенциркуль, транспортёр, станок каби атамаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, она тили дареларида айрим мавзуларни ўргатиш жараёнида касб-хунарга оид мисолларни қўллаш орқали ҳам фанларни бир-бирига боғлаш мумкин. Жумладан, "Касб-хунарга сўзлари" мавзуси ўрганилаётганда дурад!орлик, тикувчилик, тўқувчилик, пазандачилик ва бошқа касбларга дойр атама ва сўзлардан кенг фойдаланиш, уларни ўқувчиларнинг ўзларига топ гириш, уйдан ёзиб келиш учун вазифа қилиб бериш мумкин. Бундай ишлар орқали ўқувчилар ҳар хил касб-хунарга билан танишадилар, улардан шу касб-хунарга маълум даражада қизиқиш ва иштиёқ уйғонади.

МЕХНАТ ВА ТАРИХ

Кўхна ва навқирон ўлкамиз кўп минг йиллик тарихга, маданий меросга эга. Ўлкамизда халқ хунардчилиги, наққошлик, меъморчилик кги унлаб ноёб касблар раванг топан.Кўли.гул усталар томонидан ажойиб буюмлар ясалган, мухташам бионалар қурилган. Уларнинг ишларини фидоий шогардлар давом эттириб келганлар, шунинг учун биз мозийга, ўтмишимизга назар ташламасдан туриб, ҳозирги ҳаётимизни, келажакдаги турмушимизни гуллаб яшната олмаймиз. Зеро, Президентимиз Ислам Абдуганиевич Қаримов хдм "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" дсб бежиз айтмаган. Барқамол авлодни тарбиялашда тарих фани мактабдаги меҳнат таълими дареларида алоҳида аҳамият касб этади.Ўқувчиларни хунарга,хусусан халқ хунарга]ландчилигига қизиқтиришда тарихдаги қурилиш.бионаларнинг усталари, меъмерлар, қўлоллар, заргарлар, дурадгорлар, темирчиларнинг қилган

ишлари билан таништириш мумкин. Ҳозирги кунда халқ амалий санъатига, хунардчилигига эътибор кун сайин ортга бормокда. Масалан, ҳозир кўпчилик мактабларда жаён, хонтахта, эшик, ром, дарвоза, сўри, андал, белик, сандик, миллий курси каби буюмларни тайёрлаш ишлари ўқувчигаарга дазс мобайнида ўргатиб борилмокда. Буларнинг ҳаммаси тарихимизга, миллий қадриятларимизга бўлган эътиборнинг бир кўринишидир. Булардан ташқари, меҳнат дареларида мактабдаги ёки туманлардаги ўлкашунослик музейларига айрим буюмларнинг намуналарини ясаб бериш орқали ҳам ўқувчиларга тарихий маълумотлар ҳамда тушунчалар бериш, улардан ути ишлаги ажодларимизнинг санъат ва устачилигидан завқланиш, фахрланиш хиссини тарбиялаш мумкин

МЕХНАТ ВА ЭКОЛОГИЯ

Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти шароитида иш асбоблари ва хом ашёлардан тежамкорлик билан фойдаланиш кун тартибдаги асосий талаблардан бўлиб қолди. Амалий машғулотларда хом ашёлардан ва асбоб-ускуналардан тежамсиз, тала-партиш фойдаланиш пировард оқибатда экология муаммосига келиб такалади. Шунинг учун ўқувчиларга ёғоч, металл, пластмасса каби материалларни бераётганда нима учун ну хом ашёларни тежамкорлик билан ишлатиш зарурлигини айтиб ўтиш лозим. Уларга бу нарсаларнинг узок даврлар мобайнида ва қандай йуллар билан вужудга келишини ҳамда табиатта қанчалик таъсир кўрсатишичи ёки бсгликпигини гапириб ўтиш мумкин. Юқорида айтилган фикрлар меҳнат таълимидаги фанларга узвий боғланишлар таълим самарадорлигини оширишдаги муҳим омил эканлигини кўрсатади. Биламизки, битта дарсни **би1рданига** ҳамма фанлар билан боғлаб ўтиб бўлмайди, балки ўрганила^пган мавзуга мана қандай тушунча ва маълумотларни танлаб олиб, зарур пайтда улардан фойдаланилади. Шунингдек, меҳнат дареларида бошқа фанлар, жумладан чет тили, иқтисод каби фанлардаги тушунчалардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин, би]ЗОК айтиб ўтилган бу ишларни биргина меҳнат таълими ўқитувчисининг ўзи удралай олмайди. Амалга оширилиши зарур бўлган ишларни барча фан ўқитувчилари биргаликда амалга ошириши керак бўлади. Бунинг учун ўқув йили бошида мактабда ўқитиладиган фанларнинг муаллимлари ўзаро келишилган ҳолда яқдил бўлиб биргаликда ўқув режаси тузишлари, қилинажак ва бажарилган ишлари юзасидан **пеца1^огик** кенгашларида, методик бирлашмаларнинг йиғишларида ҳисобот (>ериб туришлари, ўзаро тажриба алмашиб боришлари зарур.

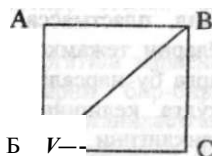
2 -бўлим. МЕХНАТ ТАЪЛИМИ МАШГУЛОТЛАРИДА
 ФАНЛАРАРО БОҒЛАШ ИШЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШГА ОИД ДАРС
 ИШЛАНМАЛАРИ

МЕХНАТ ВА КАСБ ТАЪЛИМИДА МАТЕМАТИКАГА ОИД
 МАСАЛАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Умумий ўрта таълим мактабларида математика фанини ўқитишда амалий кўринишдаги масалаларни ечиш бу фани уқувчилар томонидан тез ва осой ўзлаштирилишини таъминловчи омиллардан биридир. Айниқса, математика дарсларидаги мавзуларни ўтишда меҳнат, физика, биология каби фанларга, шунингдек, ислох хўжалиги ва техника соҳасига оид масалалар кўриб борилса ўқувчиларнинг бу фанларни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганишлари учун қулай имкониятлар яратилади. Шу мақсадда биз қуйидаги бир неча масалани тавсия этамиз.

1-масала. Томоша ри 15 см бўлган квадрат кўринишдаги тўсин тайёрлаш учун ёғочнинг кўндаланг кесими, яъни диаметри ёки айлана узунлиги камида канча бўлиши керак? (1-расм).

Берилган: $АЯ=ВС=СГ>=ОА=15\text{см.}$
 Топиш керак: $ВІ>=(1=?)$
 Ечиш: Пифагор теоремасига асосан
 $<1=l/a^2+a^2=al/2$

1-расм

Бу ерда $a=15$ см. Уни ўрнига қўйсак
 $a=15 \times 1.41=21,15=21,2$.

Демак, томони 15 см бўлган квадрат кўринишдаги тўсин тайёрлаш учун ёғоч (хода) нинг диаметри камида 21,2 см бўлиши керак. Лекин одатда ёғочнинг диаметри узунаси бўйлаб бир хил бўлмайди. Шу сабабли зарур ўлчамдаги диаметрни аниқлаш учун ёғочнинг айлана узунлиги С ни топиш зарур бўлади. Бу ҳолда $C=2r$ формуладан фойдаланилади. Бунда айлана четларини 1-расмдагидек В,Б нукталардан ўтади деб фарз қилсак, у ҳолда ВЭ кесма айлананинг диаметрига айланади. Шундан келиб чиқиб, рақамларни ўрнига қўнса $C=66,5$ см эканлиги маълум бўлади. Демак айлана узунлиги 66,5 см бўлган ёғочдан томони 15см бўлган квадрат кўринишидаги тўсин тайёрлаш мумкин экан.

Бу масалани 8-синфдаги геометрия ва 7-8-синфдаги меҳнат дарсларида қўллаш мумкин. Энди амалий кўринишга эга бўлган бир неча масалаларни келтирамиз.

2-масала. Қалинлиги 3 см бўлган тахта келтирилди. Томонлари $4 \times 5 \text{ м} = 20$ кв.м бўлган хонани пол қилиш учун канча тахта зарур бўлади? Тахтага ишлов беришда ўртача 5 мм қисми пайрахага чиқиб кетишини ҳисобга олинган (6-синф математика, 8-синф геометрия, 5-7- синф меҳнат).

3-масала. Куввати 100 Вт бўлган лампочка 2 соат ёниқ турса канча электр энергияси сарф бўлади? Буни бир ой ва бир йил бўлган ҳол учун

ҳисобланган. Агар ўн та лампочка шунча ваю ёниқ турса канча электр энергияси сарф бўлади? 1 Квт электр энергияси ўртача 40 сўм бўлса, юқорида сарфланган электр энергияси учун канча пул тўланади? (5-синф математика, 6-синф физика, 5-6-7-синф меҳнат).

4-масала. Ўлчамлари $3 \text{ м} \times 3 \text{ м} = 9$ кв.м бўлган материални қандай қилиб тўрт бўлакка бўлиб урта тенг квадрат ҳосил қилиш мумкин? (5-6-синф математика, меҳнат).

5-масала. Пахтанинг ҳосилдорлиги ўртача гектаридан 1 центнер бўлса 3 млн. тонна "оқ олтин" стиштириш учун канча майдонга пахта экилган бўлиши керак? $n = 20, 25, 30, 35$ бўлган ҳоллар учун масала ;кавобини топинг (5-6-синф математика; қишлоқ хўжалиги).

6-масала. Хар гектар экин майдонида 75000 туп гўза қўчати мавжуд. Агар хар бир туп гўзада бир граммдан пахта терилмай қолса 200 гектар майдонда қанча пахта қолган бўлади? (5-6-синф математика; қишлоқ хўжалиги).

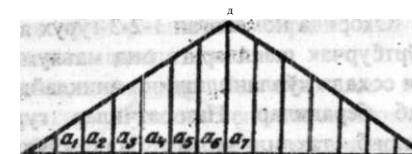
7-масала. Маълумки пахта қайта ишловдан ўтказилганда ундан пахта толаси, чигит, пахта момиги олинади. Олинган пахта толасининг массаси пахта массасининг 35,5-36 % ини, чигит массаси эса 60-61,5 % ини ташкил этади. Бир тонна пахтадан 300 м ип-газлама, 100-110 кг ўсимлик мойи, 200-250 кг қунжара олиш мумкин. Шу маълумотларни ҳисобга олиб қуйидаги жадвални тўлдиринг (5-6-синф математика; қишлоқ хўжалиги):

Микдори	Тола (кг)	Чигит (кг)	Ип-газлама (м)	Ўсимлик мойи (кг)	Қунжара (кг)
1 т	355-360	600-610	300	100-110	200-250
5 т					
100 т					
1000 т					
100000 т					
300000 т					

8-масала. Агротехника талабларига қура донни узок вақт сақлаш учун унинг намлиги (конденсион ҳолати) - 14% бўлиши зарур. Агар янги йиғиштириб олинган доннинг намлиги 22% бўлса, уни конденсион ҳолатгача қуритилганда массаси қанча фоизга камаяди? (5-6-синф математика; қишлоқ хўжалиги).

9-масала. Силос бостиришда намлиги 75% бўлган қўқ масса ҳосил қилиш учун намлиги 80% ва 35% бўлган ўсимликлардан қанчадан олиш керак? (5-6-синф математика; қишлоқ хўжалиги).

10-масала. Металл консфукцияли ферма стержени 5 дм бўлиб, хар бир (l дан узайиб боради. 7 та

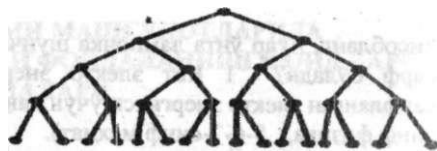

2-расм

стержешинг узунлигини топинг?

(2-рас м. 9-синф алгебра; техника).

11-масала. Кулай шароитда битта *бактерии* бир минутда иккитага купаяди 7 минутдан сунг бактериялар сони канча бўлади? (3-расм. 9-синф, алгеб]эа; биология).

3-расм

2-масала. Маълумки токарлик станогида кесиш тезлиги $V = \frac{\pi \cdot d^3 \cdot n}{1000 \cdot C}$

формуле! бўйича хисобланади. Бунда O ишлов берилаётган сиртнинг диаметри (мм хисобида), p - деталнинг бир минутдаги айланишлар сони. Узгарувчи p ни ўзгармас катталиқ деб хисоблаб токарлик-револьвер стоноги учун $V = \pi \cdot (C)$ боғланиш графигини ясанг. Бунда $\Theta = 70$ мм деб олиб, $p = 70, 105, 158, 220, 330, 494$ бўлган ҳолатлар учун графте ясанг? (8-9-синф алгебра ва касб таълими).

Бундай масалаларни кўплаб келтириш мумкин. Булардан меҳнат ва касб таълими дареларида мунтазам фойдаланиб бориш орқали ўқувчиларнинг фанга ва касбларга бўлган кизиқишларини ошириш, фанларни турмушда, фан ва техникада қандай қўлланилишини ишонарли тарзда кўрсатиб бериш мумкин.

МЕХНАТ ТАЪЛИМИДА ГЕОМЕТРИЯГА ОИД АЙРИМ ТУШУНЧАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Маълумки, ҳамма буюм ва деталлар, уларнинг айрим қисмлари маълум кўринишдаги геометрик шакллардан ёки уларнинг йигиндисидан иборат бўлади. Бундай шаклларга айлана, учбурчак, тўртбурчак, параллелограмм, квадрат, ромб, кўп бурчак, конус, кесик конус, цилиндр, призма, параллалпипед, пирамида кабиларни кўрсатиш мумкин. Меҳнат ва касб таълимга оид амалий машгулотларда ўқувчиларга буюмларнинг қандай геометрик шаклларидан иборат эканлиги кўрсатиб борилса, ўқувчиларнинг шу буюм ҳақидаги тасаввурлари янада бойийди, буюмни тайёрлаш ишлари осонлашади. Бу ишларда ўқувчиларни фаоллигини ошириш мақсадида машгулотларни кичик гуруҳларда ишлаш усулининг ролл и ўйин кўринишидан фойдаланиш мумкин. Бу усулни қўллаш учун синф ўқувчилари тўртта гуруҳга бўлинади: 1-гуруҳ - айлана гуруҳи; 2-гуруҳ - учбурчак гуруҳи; 3-гуруҳ • тўртбурчакгуруҳи; 4-гуруҳ- назоратчиларгуруҳи.

Одатда айлана, учбурчак ва тўртбурчак шакллари кўп учрайди. Шу сабабли машғулогни соддарок кўринишда ўтказиш учун шу шакллар танлаб олинди. Келгусида бошқа шакллардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Юқрида номланган 1-2-3-гуруҳ аъзолари мое равишда айлана, учбурчак ва тўртбурчак шакллари оид маълумотлар ни ўргандилар, бундай шакллар қайси есхада қўлланилишини аниқлайдилар ҳамда навбати билан улар ҳақида сўзлаб берадилар. Назоратчилар гуруҳи аъзолари эса бу жавобларни текшириб, таҳлил қилиб, балл қўядилар. Гуруҳлардаги ўқувчилар со-

синфдаги ўқувчилар сонидан, муайян шароитдан келиб чиқиб аниқланади. Машғулотни ўқитувчи бошқариб боради. У машғулотниш мавзуси, мақсадини тушунтиргандан кейин, олдиндам берилган топшириқлар бўйича юқоридагк ташкилий ишларни амалга оширади.

Биринчи бўлнб айлана гуруҳи аъзолари сўз бошлайди пар.

1-ўқувчи. Азиз дўстлар! Турмушда, техникада ва табиатда асоси айланадан иборат бўлган шакллар, буюмлар, ҳаракатлар кўп учрайди. Айлана нима ўзи? Берилган нуктадан тенг узоқликда ётган нукталардаи ўтувчи ёпик синиқ чизикдан иборат шакл айлана дейилади. Бизнинг ёй, ярим айлана каби биродарларимиз; дойра, шар каби қариндошларимиз бор. Цилиндр, конусларнинг асоси ҳам айланадан иборат.

2-ўқувчи. Кўплаб уй-рўзгор буюмлари, масалан, челақ, чойнақ пиёла кабиларнинг ҳам асоси айланадан иборат. Энг сеvimли таомимиз - уй нонлари ҳам айлана шаклда тайёрланади.

3-ўқувчи. Меҳнат дареларида юмалок, ярим юмалок эговлар, сим, қувур, хода каби айлана сиртига эга бўлган материаллар кўп ишлатилади. Машина-механизмларининг ҳаракатланувчи қисмлари-гилдирак, тишли г и л д и рақ, шкив, вал кабилар ҳам айлана шаклида бўлади ва улар айланма ҳаракат қилади.

4-ўқувчи. Йўл белгиларидан буюрувчи ва кўрсатувчи белгилар, светафор чироқгаари ҳам айлана шаклида бўлади. Соат кўрсаткичлари ҳам айлана шаклида ҳаракат қилади. Ер, Ой каби осмон жисмлари ҳам айланма ҳаракат қилади ва улар шар шаклига эга.

Ўйлаб кўрсак бундан ҳам кўп, бундан ҳам қизиқроқ мисолларни топиш мумкин. Масалан, "От айланиб қозигини топибди", деган ва ҳоказо.

Бундай кейин учбурчак гуруҳи аъзоларига навбат берилади.

1-ўқувчи. Турмушда, техникада ва табиатда учбурчак шакли ҳам кенг қўлланилади. Учбурчак нима ўзи? Учта томони ва учта учи бўлган шакл учбурчак дейилади. Учбурчакнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Бизнинг тенг томонли, теиг ёнли, турли томонли, гўфи бу)ч;мсли, қийшиқ бурчакли, ўткир ва ўтмас бурчакли учбурчак деган орайниларимиз бор.

2-ўқувчи. Уй-рўзгор ва ишхона меъбелларидан стул ва бошқа шу каби мосламалар (илгич, штатив)нинг оёқлари ҳам камида учта бўлиши зарур. Миллий синчли уйларнинг мустаҳкамлнгни таъминлашда ҳам учбурчак шаклидан фойдаланилади

3-ўқувчи. Дурадгорлик арраларининг тишлари ҳам учбурчк шаклида бўлади. Агар тишлар қийшиқ бурчакли бўлса тилувчи арра. тенг томонли учбурчак қуринишида бўлса қирқувчи арра дейилади. Арра тишлари одатда учбурчак шакли эговлар ёрдамида ўткирлақади. Айрим кесувчи асбобларнинг тиглари ҳам учбурчк шаклими эслатади.

4-ўқувчи. Йўл белгиларидан оғоҳ^аитирувчи белгилар эса тенг томонли учбурчак шаклида бўлади. Шунингдек^Йулнинг^гепаликка чиқиш ва гуши ш кисмлари тўғри бурчакли учбурчак қуринишида тасайрланади.

Умуман олганда бундай мисоллар куп.

Шундан сўнг туртбурчак гурухи аъзоларига навбат берилади.

1-ўқувчи. Турмушда, техникада ва табиатда энг кўп учрайдиган шакл-тўртбурчак десам хато бўлмайди. Хўш, тўртбурчак нима ўзи? Тўртта томони ва тўртта учи бўлган шаклдор. Масалан, параллелограмм, квадрат, ромб, трапеция. Шунингдек, бешбурчак, олти бурчак, етти бурчак ва хоказо каби кариндошларимиз ҳам бор.

2-ўқувчи. Кўплаб бинолар, эшик, дераза, жавон, стол, парта, сандик, сандал каби уй жиҳозларини асоси ҳам тўрт бурчак шаклида бўлади.

3-ўқувчи. Мехнат дареларида тўртбурчак ясси, квадрат, ромб шакли эговлар ишлатилади. Тунука, фанер каби материаллар ҳам тўртбурчак курийишида ишлаб чиқарилади, ранда искана, болга каби айрим асбобларни қисмлари тўртбурчак ёки ромб кўринишида бўлади. Миллий бош кийимимиз-дўппиннинг тўрт томони бор. Бу - дунёнинг тўрт томонига ишорадир.

4-ўқувчи. Иўл белгиларидан кўшимча ахборот воситалари, табличкалар ҳам тўрт бурчак шаклида бўлади. Йўлнинг катнов қисмида пёдаларининг ўтиш жойлари ҳам тўртбурчак ёки ромб кўринишида белгиланади. Тўрт фасл, тўрт чорак, тўрт мучча, тўрт томон (дунёнинг тўрт томони, тўрт томонинг кибла) каби атамаларда ҳам тўртбурчак хос рамзий маъно бор. Умуман олганда тўртбурчаклар хақида бошқа мисоллар ҳам кўп.

Даре охирлаб қолганда назоратчилар* гуруҳидан бир вакил ўқувчиларнинг тўплаган балларини эълон қилади. Машғулотни ўқитувчи яқушайди. У бажарилган ишларни шарҳлайди, яхши қатнашган ўқувчиларни рағбатлантиради. Келгусида яна қандай мавзуларни шу усулда ўтиш мумкинлигини аниқлаб, ўқувчиларга топшириқлар беради ва тайёргарлик кўришларни тайинлайди.

Умуман олганда бу усул ўқувчиларнинг эркин, мустикал ишлашлари, фикрлашлари, тушунчаларни баён қилишлари, жавобларни ўқувчиларнинг ўзлари томонидан холис баҳоланиши билан яхши самара беради, ўқувчиларда кизиқиш ва берилган мавзуларни ўрганишга интилишни юзага келтиради. Бундан ташқари машғулотларнинг шундай ташкил этилиши мехнат дареларининг илмийлигини оширса, геометрия ва бошқа фанларнинг амалий йўналиши, аҳамиятини кўрсатишга қулай имкониятлар очилади.

МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИДА ЧИЭМАЧШІККА ОВД ТУШУНЧАЛАРДАН ФОЙДАГАНИШ

Ўқувчилар мактаб устахоналарида ўтказиладиган мехнат машғулотларида ёғоч ва металлдан бирор буюм ясаш, ёғоч ва металлни механик равишда қайта ишлаш билан шуғулланилади. Бунда буюм ва дет ал парни ясаш жараёни бир неча босқични, жумладан, куйидагиларни ўз ичига олади: а) деталнинг чизмаси билан таништирилади; б) берилган ўлчамлар асосида чизма бўйича материалда режалаш ишлари бажариладк в)

режаланган материалга ишлов бериш, яъни ишнинг хусусиятига қараб кесиш, арралаш, рандалаш, эговлаш ва аниқ ўлчамга келтириш ишлари бажарилади. Тайёр бўлган деталлар бириктирилади, текширилади ва пардозланади.

Деталь ва буюмларни ясаш жараёнида ўқувчилар улар хақида тасаввур хосил қилишлари учун чизмалардан фойдаланилади. Шу сабабли амалий машғулотлар иш чизмалари ва технологик карталарга таянган ҳолда олиб борилади. Яъни буюм хақида дастлабки тасаввур хосил қилинади. Бу тасаввур ўқувчининг кейинги босқичдаги фаолиятини бошқариб туради, яъни ўқувчининг кейинги фаолияти берилган иш чизмасини қанчалик тўғри ўқий олишига боғлиқ. Ўқувчи бутун машғулот давомида чизмага мурожаат қилиб туради. Бу эса иш кетма-кетлигини бузилмаслигига ва тасаввурни йўқолмаслигига ёрдам беради. Ўқувчиларнинг мазкур ишларни бажаришлари чизмачилик қоидаларни билишларига олиб келади. Шунинг учун мехнат таълими дареларида чизмачиликнинг айрим қоидаларини ўргатиб бориин, яъни иш чизмаси ва фазовий кўринишлар тўғрисида тушунчалар бериб боришга мақсадга мувофиқдир. Бу эса ўз навбатида ўқитувчининг маҳоратига боғлиқдир. Масалан, оддий бирикмаларни тайёрлашни олавлік бу бирикма чизмасини кўрган ўқувчи унга зътибор бермаслиги ҳам мумкин. Лекин унинг фазовий кўринишини, яъни асл ҳолатини кўрганда кигикиши орғади. Шу бирикмани ясаш учун унда ич-ичидан иштиёк пайдо бўладн ва шу билан бирга деталнинг қандай кўринишда эканлигини ўқувчи уни тайёрламасдан олдин кўз од:шга келтира олади. Бу эса уз навбатида ўқувчининг кизиқишини оширади. Шунинг учун хар бир дареда, хар бир детали, ва буюмни тайёрлашда унинг иш чизмаси билан бирга фазовий кўриниши берилса мехнат дареларининг самараси ортади.

Хозирда ўқувчиларга даре ўтиш жараёнларида электрон дарсли»лардан фойдаланилмокда. Бу дареликлардан фойдаланишнинг яхши томони шундаки, унда ўқувчиларда фазовий тасаввурларни ўстириш омиллари мавжуд. Унга кура ўқувчилар тайёрланаётган буюмни қандайлиги тўғрисидаги маълумоларни олдиндан билиш имкониятига эга бўлади, тайёрланиши зарур бўлган бутом хақида олдиндан тасаввур хосил қилади. Шуларга кўра ўқувчи берилган чизма бўйича ёғоч материалда режалашни ва турли иш амалларини (арралаш, рандалаш, ўйиш-тешиш ва х.) тўғри бажариш имкониятига эга бўлади. Шу ўринда ўқувчиларга чизмачилик ва тасвирий санъатга оид қадимий маҳаший материаллар хақида ҳам маълумот бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Юртимизда яратилган қадимий иншоотлар, ноёб тасвирий, меъморий асфларга мафтун бўлиб қоларканмиз; шундай юксак бадииятни бунёд этган меъмор, мусаввир ва хайкалтарошларнинг санъати, маҳоратидан қалбимизда ифтахор хислари уйғонади.

Буюк ватандошимиз Муҳаммед Мусо Ал-Хоразмий кўплаб фанларнинг ри вожланишига асос солган. Хоразмий ўзининг хаёти давомида алгебра, астрономия, география, геометрия ва бошқа фанларга улкан хисса қўшган. Хоразмий геометрия соҳасидаги ўзининг фазовий тасаввурлари, алггбраик, тригонометрик, географик соҳалардаги қарашлари билан бошқа олимлардан

ажралиб турган. Тарихий манбаларга кура, Хоразмий ўз "Жиз"ида бошланғич меридиан сифатида, хинд анъанасига кўра, Арин (ҳозирги Хиндистондаги Ужайн) шаҳридан ўтган меридианни танлаган. Буюк олим Мусо ал-Хоразмийнинг изидан борган Христофор Колумб ўзига тегишли нусха хошиясига ёзган эслатмаларига кўра, Арин ғояси унда снинг ноксимон эканлиги ва снинг Аринга диаметрал карама-карши тарафида Аринга ўхшаш жой бўлиши кераклиги ҳақида фазовий тасаввур хосиг килган.

"Муаллим-ус-соний" номини олгаи, турли соҳаларда мукамал тадқиқот ва тарғибот ишларини муваффақиятли олиб борган олимлардан яна бири Абу Наср Форобийдир. Унинг геометрик усуллар ҳақидаги қарашлари диққатга сазовордир. У микдор. сифат каби жиҳдларни белгилашда чамаиаш усули жуда катта хатоларга олиб келиши ва бунинг оқибатида қапа фожиалар рўй бериши мумкинлигини таъкидлаб ўтган.

Мусо ал-Хоразмий ва Абу Наср Фа(юбийларнинг қарашларидан, мулоҳазали фикрларидан шу парса маълум бўладики, фазовий тасаввурларни ўстириш учун чизмани ва унинг кўринишини олдиндан кўз олдимизга келтириб олишимиз лозим. Ҳар бир иш кетма-кетлигини бажариш давомида чизмага мурожаат килиб борилмаса турли хатоликларга олиб келиши мумкин.

Ўқувчиларга мактабларда чизмачлик дарсларини ўқишда куйидаги асосий масалаларни маъсад килиб слиш лозим:

1. Фазодаги жисмларни текисликда тасвир килиш, яъни чизма чизиш усулларини ўргатиш.

2. Жисмнинг геометрик хусусиятларини унинг текисликдаги тасвирига, яъни чизмасига қараб тасаввур кила олишни ўргатиш.

3. Фазодаги геометрик жисмларнинг бир-бирига ниобатак жойлашиш вазиятларига оид бўлган масалаларни графика йўли билан ечиш.

МЕХНАТ ТАЪЛИМ! ДАРСЛАРИДА ЧИЗМАЧИЛИК ФАНИТА ОИД ТУШУНЧАЛАРНИ ЎРГАТИШЛАРИДА МОЗАИКА УСУЛИНИ ҚўЛЛАШ

Мехнат таълимига оид амалий машгулотларда. бирор деталь ёки буюмни тайёрлашдан олдин ўқувчиларга уларни қандай гузилишга ва кўринишга эга эканлиги ҳақида маълумот бериш муҳим аҳсияга эга. Бунда ҳдр қандай леталь ёки буюмнинг гузилиши «а кўриинишини тушунтиришда чизмаларнинг ўрни бекиёсдир. Шу сабабли мехнат Таълими дарсларида ўқувчиларга олдиндан чизмачлик фанидаги айрим тушунчаларни., жумладан, иш чизмаси, эскиз, техник раем каби тушунчаларни бериш ўринлидир. Бу тушунчаларни ўқувчиларга мое холда куйидагича таърифлаш мумкин:

1. Буюмнинг ҳўлда чизилган яққол тасвири техник раем! дейилади. Бунда аксанометрик ксилалар асогида буюмнинг учта томони кўрсатилади ва буюм кисмлари орасидаги мутаносиблик саклаб қолинади, аник ўлчам ёки масштабга катый риюя э`алмайди.

2. Буюмнинг учта текисликдаги кўринишини қўлда тасвирланиши эскиз дейилади. Бунда ҳам буюм кисмлари орасидаги мутаносиблик сакланади, бироқ аник ўлчам ёки

масштабга катый риюя эгиш талаб килинмайди.

3. Буюмнинг учта текисликдаги кўриниши берилган ўлчам ёки масштаб асосида чизмачлик асбоблари ёрдамида аник, катый тасвирланиши иш чизмаси деб юритилади.

Бунда техник раем, эскиз буюм ҳақида дастлабки тушунча Зеришда қўлланилса, иш чизмасидан бевосита буюмни тайёрлашда фойдаланилади. Шунингдек, буюм ҳақидаги маълумот га ҳам унинг чизмаси илова этил ад и. Мазкур тушунчаларни ўқитувчи бевосита турли кўргазмалардан фойдаланилган холда баён килиши ҳам мумкин. Бунда ташқари дареда ўқувчиларни янада фаоллаштириш мақсадида кичик гуруҳларида ишлаш усулини қўллаш яхши натижа беради. Бу усулни қўллаш учун синф ўқувчилари уч гуруҳга ажратилади ва машгулот ҳам уч боскичда олиб борилади.

1-боскичда 1-гуруҳ ўқувчилари техник раем; 2-гуруҳ ўқувчилар эскиз; 3-гуруҳ ўқувчилари эса иш чизмасига оид маълумотларни ўрганадилар, кераклин тасвирларни чиздилар. Бу - ўрганиш боскичи дейилади.

2-боскичда ҳар бир гуруҳдан биттадан ўқувчи ажралиб чиҳади ва улар ўзаро бирнқиб ямги гуруҳларни ташкил этадилар. Лиги ташкил этилган бу гуруҳдаги ўқувчилар биринчи боскичда ўрганган нарсаларни бир-бирларига ўргатадилар. Бу - ўргатиш боскичи дейилади.

3-боскичда ўқувчилар 1-боскичдага ўз гуруҳларига қайтадан бирлашадилар ҳамда 2-боскичда бажарган ишлари, ўрганган-ўргатганлари юзасидан ўзаро фикр алмашадилар. Бу - муҳокама боскичи дейилади (схемага қаранг). Дарс охирида ўқитувчи бажарилган ишларни тел ширади ва бако(балл) қўяди.

Бу усулнинг афзаллиги шундаки, ўқувчилар қиска вақт ичида ката ҳажмли маълумотларни ўрганиш имкониятига эга бўладилар. Бирбирларига ўз фикрларини тушунтириш, савол бериш, эслатиш, мулоқот килиш қабилар орқали ўқувчиларда мустақил ва ижодий ишлаш малакалари таркиб топади. Шу сабабли маълум тайёргарлик ишларини бажаргандан кейин ҳажми кенгрок бўлган мавзуларни ўрганишда ҳам бу усулдан фойдаланиш яхши самара беради. Бу ишларни янада кизикарлирок бўлиши учун гуруҳларни номлаш, гуруҳ аъзоларига турли ранглардаги карточкалар, белгилардан фойяланиш ва бошқа шу қабиларни тавсия этиш мумкин. Иш давомида турли рангдаги карточкалар қўлланилганлиги учун ҳам мазкур усул айрим адабнётларда мозаика усули деб ҳам юритилади.

МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИДА ТЎҚИМАЧИЛИК ХУНАРМАНДЧИЛИГИ ТАРИХИГА ОИД МАТЕРИАЛЛАРДА Н Фойдаланиш

XX аср боши Туркистон халқлари иктисодий, ижтимоий, снёсий-м[аънавий ҳаётида катта ўзгаришлар даври сифатида намоён бўлди. Шу л:умладан мамлакат аҳолисини асосий махсулотлар билан таъминловчи хунармандчилик тармоғи ҳдм бу хусусиятни ўзида яққол акс эттиради.

Хунармандчилик ишлаб чиқариши халқимизнинг асрлар давомида ривожланиб келган бой амалий тажрибаларини ўзида ифода этувчи тармок бўлиб, бундай жиҳатларини XX аср бошигача ҳам сақлаб келмоқда эди. Туркистонда хунармандчиликнинг йирик масканларидан бири Фарғона водийси бўлиб, XX аср бошида водий аҳолисининг катта қисмини ушбу табақа вакиллари ташкил этган.

Жумладан, 1897 йилги расмий маълумотларга кўра Наманганда аҳолининг 64%, Кўконда 52%, Марғилонда 50% ни хунармандлар ташкил этиши бу фикримизни тасдиқлайди.

Водийда хунармандчиликнинг металл ишлов бериш, қулолчилик, мато тўқиш ва бошқа кўпдан-кўп тармоқлари ривож топган бўлиб, бу тармоқлар ўз навбатида яна тор ихтисосликларга бўлинган. Чунончи, металл ишлов берувчи хунармандчилик тармоғини ичида турли хил буюмлар тайёрлашга ихтисослашган 19 та мустақил соҳалар мавжудлиги маълум. Шунингдек водийда муайян маҳсулот тайёрлашга ихтисослашган :<хунармандчилик марказлари ҳам вужудга келган бўлиб, Кўкон, Марғилон турли газламлар, Чуст, Шаҳрихон, Қорасув - металл маҳсулотлар, Риштон, Андижон қулолчилик буюмлари тайёрлашнинг марказлари бўлиб шаклланган. XX аср бошида ҳам хунармандчилик ишлаб чиқаришида оддий

дастгоҳлар сақданиб қолган, қўл меҳнагини кўп талаб қилувчи ишлаб чиқариш муносабатлари устун туриб, маҳсулот асосан уйда ёки дўконда, одатда уста ва унинг шогирди иштирокида тайёрланган.

XX асрда Фарғона водийси хунармандчилиги ишлаб чиқариш тараккиёти даражаси ўлкада содир бўлаётган янги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар туфайли ўзгара борди. Хусусан, водийга кўплаб арзон саноат молларининг кириб келиши маълум хунармандчилик тармоқларини таназзулга учрашига олиб келса, муайян хунармандчилик тармоқлари маҳсулотларининг четга экспорт қилинишининг ортиши бу тармоқлар ривожини таъминлади. Фарғона водийсида маҳаллий нахадан ип-мато тўқиш тармоғи азалдан тараккий этиб келган бўлиб, у айниқса Кўкон шаҳрида ривож топган эди. XX аср бошида Кўконда 500 га яқин тўқимачи хунарманд фаолият юритган²

Шақар хунармандлари томонидан асосан бўз, алача, дона чит, тўқилган бўлиб, шунингдек юни, атлас, бекасам каби ипак матолар ҳам тайёрланган. Хунарманд бир кунда икки бўлак мато (бўз) тайёрлай олган бўлиб, унинг бир бўлаги 20 тийиндан сотилган. Андижонда хаи ип-мато тўқиш ишлари ривож топган бўлиб, 1887 йили¹га нисбатан шаҳарда мато тўқувчи дўконлар миқдори 1913 йилга келиб 2157 тага купайганлиги бунга тасдиқлайди. Бунга сабаб аввало метрополиядан келтириладиган ип-газламалардан маҳаллий матолар арзон туриб, улар истеъмолини бу жиҳатдан катта бўлишини таъминлади, энг асосийси маҳаллий матолар ўз тўқиш услуби, нақш элементида кура халқ дидига, менталитетига яқин бўлиб, уни аҳоли орасида харидорлар бўлишини таъминлаган. Лекин тўқимачиликка ёндош хунармандчилик тармоғи бшлган бўёқчилик ҳақида бу фикрларни айта олмаймиз. 1897 йилда Андижон шаҳрида 40 та бўёқчилик дўкони бўлган бўлса, 1907 йилга келиб бундай дўконлар сони 29 тага тушиб қолган :>ди. Бўёқчилик дўконларини қисқаришига, Россиядан

арзон анилин фабрика бўёқларининг келиши ва маҳаллий бўёқпарни истеъмолдан чиқа бошлаши билан боғлаш мумкин. Чунки янги шароитдаги бозор муносабатлари, хунармандлар анъаналаридан устун чиқиб, хунармандларни арзон ва осон ишлов берилувчи, лекин сифатсиз бўёқларни ўз ишида қўллашларига олиб келган. Лекин фабрика маҳсулотларининг ўлка тўқимачилиги тармоқлари таъсири доимо бирдай салбий бўлмади. Хусусан, Фарғона водийсида азалдан ривож топган ипак буюмлар тайёрлаш тармоғи айниқса бу йилларда ямада ривожланди. Марғилон бутун Туркистонда ипак буюмлар тайёрлашнинг маркази бўлиб, Туркистондаги ипак етиштирувчиларнинг ярми шу ерда фаолият юритган. Шаҳарда 2000 дан ортиқ дўконда ипак ва ярими ипак матолар тўқилган (Изоҳ: "дўкон" - маҳаллий матолар туқиладиган дастгоҳ).

Мустамлакачилик даврида ҳам тармоқни ривож топиб бориши Россияда тармоқни ривожлантириш имконининг йўқлиги ва бу экспорт жиҳатидан қимматли маҳсулотни шу минтақани ўзида тараккий этириш заруриятидан келиб чиқishi натижасида эди. Лекин бўёқчилик соҳасидаги ўзгаришлар, яъни фабрика бўёқларини тармоққа жал б этилиши бу тармоқда ҳам маҳсулот сифатининг бузилишига олиб келди.

Хулоса қилиб айтади! ан бўлса., водийдаги тўқимачилик тармоғи XX аср бошидан ўзгаришлар туфайли таназзулга учрай бошлади. Лекин шунга қарамай, хунармандчилик маҳаллий аҳоли ҳўжалигининг ажралмас қисми сифатида аҳолига зарур маҳсулот етиштириб берувчи!- муҳим бир чармок бўлиб қолаверди.

М!ЕХНАТ,ЦА1>СЛАРҚЦА ФАРҒОНА.ВОДИЙСИ
АҲОЛИСИНИНГ КИЙИМ-БОШЛАРИ ТАРИХИГА ДОИР
МАТЕРИАЛЛАРДУШ Ф О Й Д А Л А Н И Ш

Кийим-бош муайян халқнинг моддий маданиятини муҳим қисми сифатида ушбу халқ этногенези ва маданияти тарихини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади. Кийим-(юш бу халқни яшаш тарзи, эстетик диди ва миллий ўзига хосликларини ҳам ифода этиши билан ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Ўрта Осиё, жумладан, Фарғона водийси аҳолисининг кийим-кечаклари кўп асрлик тарихга эга. Чунончи, археологик қазилмалардан топилган қадимий катта деворий расмлар, хар хил буюмларга туширилган тасвирлар, ўрта асрлардаги китоб миниатюралари аждодларимизнинг ўтмишдаги кийим-кечаклари тўғрисида бой маълумотлар беради. Ўрта асрларга оид миниатюралар ўзбек кийимларининг асосий типини бу даврда шаклланиб улгурганлиги ва бу хусусият кейинги даврларга ҳам сақланганлигини намойиш қилади. Маълумки Ўрта Осиё халқларига хос кийим-кечаклар хар бир этноснинг этик белгилари, худудий иқлим шароити, аҳолининг ёш, жинс хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда юзага кела борган. Мазкур кийим-кечаклар тарихини бир мақола доирасида тадқиқ қилишнинг имкони йўқлиги сабабли, биз асосан Фарғона водийси аҳолисининг кийим-бошлари тарихига тўхталиб ўтаемиз.

Маълумки, бош кийими аҳоли кийим-кечагининг муҳим элементи

сифатида ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб, уни ўрганиш бизга қизиқарли маълумотларни олиш имконини беради. Қадимдан Фарғона водийси аҳолиси орасида турли кўринишлардаги бош кийимларидан фойдаланилганлиги маълум. Жумладан, уларнинг дастлабки турлари тўғрисида археологик изланишлар бизга маълумот беради. Чунончи, XX асрни сўнгги ўн йиллигида шимолий Фарғонанинг Мунчоктепа манзилгоҳида олиб бўрилган изланишлар фарғоналикларнинг V-VIII асрлардаги турмуш тарзи, энг асосийси, ислом динига қадар бўлган бош кийимлари тўғрисида муҳим маълумотлар беради. Кийим-бошлар ипакли, ипли, жунли матолардан тайёрланган. Тўқимачилик асбоблари, урчуклар ҳам бу соҳада муҳим ўринга эга. Мунчоктепа қабрларидаги катталар ва болалар жасадларини пешонасида узунлиги 40 см, эни 4-6 см пешонабандлар боғланган. Шунга ўхшаш ленталар Кенгкўл мазорларида ва водийнинг биринчи минг йилликнинг биринчи ярмига доир мазорларида ҳам учрайди. Элишунослар фикрича пешонабандлар маҳаллий аҳолининг қадимий бош кийимларидан бўлиб, ундан одатда аҳолининг ёш қизлари ва келинлари бош кийим сифатида фойдаланган.

Фарғона водийси аҳолиси орасида энг кўп тарқалган қадимий бош кийими бу шубхасиз дўппи бўлиб, дўппининг қадимдан эрон ва туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги маълум. Дўппи бош кийими тарихини ўрганиш ҳам бизга кўп қизиқ, янги тарихий маълумотлар олиш имконини беради. Дўппини илк кўринишларини ҳозир аниқлаш қийин, албатта. Лекин унинг ўрта асрлардаги кўриниши юқори қисми мурабба кўринишида баланд бўлганлиги, XX аср бошига келиб дўппини юқори қисми текис кўриниш ола бошлаганлигини айтиш мумкин. Бу даврда дўппи Туркистон халқлари орасида (айниқса Ўзбекистон ва Тожикистонда) миллий бош кийим турига айланиб бўлган эди.

Ўзбек дўппилари тайёрланган жойи, шакли, безагига кўра фарқланади. Бу фарқлар дўппининг тепа (айлана ва тўртбурчак шаклда бичилади), кизак (гардиши) ва жияк (гардиш безаги) қисмларининг ўзига хослигида сезилади. Ўзбекистонда водийнинг Чуст, Андижон, Марғилон, Қўқон нусха дўппилари машҳурдир. Чуст дўпписи энг кенг тарқалган дўппи нусхаси бўлиб, у тўқ яшил шойи ёки сатиндан 4 қарж қилиб тайёрланади: тепасининг ҳар бир қаржиди қалампир нусха ёки бодом шакли, кезагининг ҳар бир қаржиди тўрттадан меҳроб (ярим доира) шакли билан сидирга қоплаб оқ ип (ёки ипак) да тикилади. Бундаги қалампир, бодом шакли “кўздан асровчи” маъносига эга шакллар ҳисобланади. Тайёр дўппининг тепаси кизагидан мурабба шаклида бўртиб чиқади (бошқа дўппиларнинг тепаси ярим доира шаклида бўлади). Шакли кўп жиҳатдан Чуст дўпписига ўхшаш бўлган Марғилон дўпписи гуллари нисбатан ингичка ва узун қалампир шаклининг сидирга қопламаси билан фарқ қилади. Бу дўппиларни киши бир қарашда конус шаклидаги Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз дўппилардан ажрата олган. Чунки ўтмишда ҳар бир этник гуруҳнинг кийим-бош анъаналари катъий сақланган. Шунга кўра кишининг дўпписига қараб у қайси худуддан ташриф буюрганлигини айтиш мумкин бўлган. Дўппилар юқорида айтилгандек шакли, ишлатилган ранглари ва нақшларига кўра фарқланган. Лекин кейинги даврларда дўппиларнинг турли локал этник анъаналарни сақлаб келган турлари камая бошлади. Чуст,

Марғилон, Хўжанд, Ўргаттепа турлари умумий истеъмолда бўла бошлади. Кейинги даврларга келиб эса дўппи кийиш одати, унга бўлган эътибор халқимиз вакиллари орасида тобора камайиб бормоқда. Ҳозирги даврга келиб эса дўппиларнинг анъанавий турлари ўрнига, янги турларини кийиш, хусусан, кексалар, ўрта ёшчилар, ёшлар, болалар орасида усти текис, безаги айлана, машина чок берилган, оқ ёки қора рангли ип, матодан тайёрланган дўппи турларини кийиш кенг таралмоқда. Тарихий манбалар Фарғона водийсида аввал ҳам оқ дўппилар баъзан кийилганлигини ва у сўфи дўппи дейилганлигини кўрсатмоқда. Дўппилар қадимдан эрақлар кийим-бошининг энг тантанавор, азиз қисми бўлиб уни тайёрлашга алоҳида аҳамият қаратилган. Халқда азиз меҳмонга, яқин кишига унга соғлиқ, омад ва бахт тилаб дўппи тақдим этиш анъанаси бўлган. Ёш қизлар ўз бўлажак умр йўлдошига атаб махсус дўппилар тикканлар.

Фарғона водийси аҳолиси бош-кийимлари сирасига салла ўраш ҳам киради. Салла бу оқ бўз матодан бошга ўраладиган бош кийими бўлиб, ислом динига эътиқод қилувчи халқимиз орасида кенг тарқалган. Лекин тарихий маълумотлар бу каби матодан бошга ўралувчи бош кийимлари жуда қадимда ҳам бўлганлигини кўрсатмоқда. Хусусан, Кушонлар даври терракото ҳайкалчалари тасвиридаги бош кийимлар бунга тасдиқлайди. Тарихшунос В.А.Мешкерис Кушон тош ҳайкалчаларидаги аёлларнинг салласимон бош кийимлари ўлкамизга қадимда шимолий-ғарбий Ҳиндистондан (гандхара ҳайкалтарошлиги) кириб келган деб ҳисоблайди. Саллани аҳолининг барча табақа вакиллари ўрасада, улар ранги, ўралиш шаклига кўра кишининг жамиятда тутган ўрнига кўра фарқланган. Хусусан, руҳонийлар катта, кўп боғламли саллалар ўраганлар. Салла ўраш иши мўътабар ва маъсулятли иш бўлиб, бадавлат хонадонларда саллаларни катта ҳажмда ва чиройли қилиб ўрайдиган махсус кишилар тоифаси хизматда бўлган.

Хуллас, Фарғона водийси аҳолиси бош кийимлари узоқ тарихий ўтмишга эга бўлиб, доимо ривожланиб келган. Уни хилма-хил турлари ичида дўппи алоҳида ўринга эга. Водий бош кийимлари тарихини чуқур ўрганиш эса ўтмишдаги бой анъаналаримизни қайта жонлаштириш ва уни негизида ёш авлодни баркамол инсонлар сифатида тарбиялаш имконини беради. Зеро, ўз анъаналарини яхши биладиган, ундан руҳий қувват оладиган авлод бой тажрибага таянади ва келажакка ҳам дадил қадам ташлай олади.

МЕҲНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИДА XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА МАВЖУД БЎЛГАН АЙРИМ АЙРИМ ХУНАРМАНДЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАРИХИГА ДОИР МАТЕРИАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Амалий санъат, хунармандчилик соҳаси ҳақида гап кетганда, албатта, барчамизнинг кўз ўнгимизда моҳирлик билан исалган, дид билан безатилган ажойиб санъат намуналари мужассамланади. Хунармандчилик қадимий соҳалардан бири бўлиб, у кўп йиллик тарихга эга. Бу соҳанинг Фарғона водийсида кириб келиши узоқ вақтга бориб тақалади. Фарғона водийсининг

кадимий шаҳарларидан бири бўлган Андижон кўп асрлар давомида водийнинг иктисодий ва сиёсий ҳаётида салмоқли ўринни эгаллаб келган. Шу давр давоқ ида бу ерда хунармандчиликнинг турли соҳалари ривож топди. Андижон ушбу соҳанинг ривожланиши **учун** ҳар томонлама қулай шаҳар эди. Айнан мана **шу** ҳақда 1813-1814 йилларда Андижон шаҳрида бўлган рус элчиларидан бири Ф.Назаров шундай ёзган эди: "Андижон Қашқар билан чегарадош, атрофи қишлоқлар билан ўралган, ҳар хил меиалар мўл-кўл, аҳолией ипак курти бокиш ва кўпайтириш билан ҳамда ип газламалари ишлаб чикариш ва дехкончилик билан шугулланади".

1876 йилга келиб Андижонда фақат шойи тдйёрлайдиган 39 та хўжашк бўлиб, уларнинг ҳар бирида учтадан бештагача хунарманд фаолият юритган. Айни **шу** йили шаҳарда кўйчилик билан шугулканувчи хўжаликлар сони 50 тан и, сову и ишлаб чикарадиган 18 тани, шам тайёрлайдиганлар 8 тани, сапол **куЕур** ишлаб чикарадиганлар 25 тани, гишт ишлаб чикарадиганлар 6 1 А Н И , чўян эрктиш билан шугулладиган хўжаликлар 18 тани ташкил этар эди. Шу билан бирга шаҳарда тегирмон, мойжувоз, обжувоз сингари аҳоли эҳтиёжини кондрувчи қурилмалар ҳам мавжуд бўлган. Бундан ташқари шаҳарда 1220 та уста-э;унармандлар турли хил соҳаларда фаолиятини олиб борган. 1882 йилда Андижон шаҳрида турли хунармандчилик қорхоналари эгалари 343 тани, уларда ишловчи ишчиларнинг сони 718 тани ва йиллик ишлаб чикариш киймати 86850 сўмни ташкил этган эди. Булар асосан заргарлик, мисгарлик, тикувчилнк, этикдўзлик каби бир кагор хунармандчилик қорхоналари эди. Бундан ташқари Андижонда кундалик турмуш **учун** зарур бўлган ҳар «ил махсулотларни етказиб берувчи бир кагор хунарманчилик қорхоналари ҳам маижуд эди. 1882 йилга оид бўлган маълумотлар шуни кўрсатадики, бундай хунармандчилик қорхоналарининг умумий сони 701 та бўлиб, уларнинг иишаб чикарган махсулотлари 67540 сўмни ташкил **этган**. Андижон уездиди кишлоқ хўжалигини ва айникса, унинг муҳим тармоги шсобланган пахтачиликнинг риЕЮжлаиши оқибатида хунармандчилик қорхоналари махсулотига бўлган талаб кескин ортиб борди. Чунки хунармандлар дехконлар учун мехнат қуроллари ва бошка махсулотларни етказиб берар эдилар. Натижада хунармандчилик қорхоналари ва уларда ишловчилр сони тобора ортиб борган. Чунончи, 1883 йилда Андижон уездиди 778 та хунармандчилик қорхонаснда 1272 ншчи ишлаб 86090 сўмлик махсулот ишлаб чикарилган.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинши оқибатида вужудга келган шаҳардаги ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар шаҳар хунармандлари олдиға алоҳида талаблар кўя бошлади. Натижада улар ўзларининг имкониятларини ишға сола бошладилар ҳамда олдинги даврларға нисбаган ишлаб чикариш техника воситаларини такомиллаштириб бордилар. Оқибатда хунармандчилик қорхоналари кўпайиб борди. Агар 1884 йилда хунармандчилик қорхоналарининг умумий сони (шаҳар билан уезд биргалиқда) 827 та бўлиб, уларда ишловчилар 1176 нафарни, ишлаб чикарилган махсулот киймати 98089 сўмни ташкил этган бўлса, 1885 йилга келиб уларнинг умумий сони 857 тани, ишловчилар 1266 нафарни, ишлаб чикарилган махсулот эса 102104 сўмни ташкил этган. Ёки фақат бир йилнинг ўзйдагина

хунармандчилик қорхоналари сони 30 таға, уларда ишловчилар сони 90 нафарға, ишлаб чикарган махсулот киймати эса 4015 сўмға ошган.

1885 йилға келиб шаҳарда этикдўзлик, мисгарлик, тикувчилик каби хунармандчилик тармоқлари асосий ўринни эгаллади. Масалан, шу йили фақат этикдўзлик қорхоналари 250 тани, уларда ишловчилар 830 нафарни ва йиллик ишлаб чикариш киймати бошкаларға нисбатан жуда катта суммани - 210 000 сўм ни ташкил этган. Этикдўзликдан кейин эса мисгарлик турган. Уларнинг сони 22 тани, уларда ишловчилар 52 нафарни, ишлаб чикариш киймати эса 7180 сўмни ташкил этган.

Урла Осиё шаҳарларига, жумладан, Андижонға Россиядан айрим истеъмол моллари ва буюмларининг келтирилиши хунармандчиликнинг айрим тармоқларига, масалан, газлама тўкиш, қулоччилик ва совунгарликка еалбий таъсир кўрсатди. Агар 1900 йилда Андижон уездиди 52 та кўпчилик қор>хоналари бўлиб, улардаги уста ва ишловчилар сони 156 кишини, йиллик ишлаб чикарилган махсулоти киймати 12100 сўмни ташкил қилган бўлса, 1905 **йшIra** келиб уларнинг сони 9 тагача, улардаги уста ва ишловчилар 88 тагача, йиллик даромади эса 10128 сўмтача қискарди. Шунингдек, 1900 йилда қулоччилик қорхоналарининг умумий сони 50 та бўлиб, уларда ишловчи ишчилар сони 150 кишини, йиллик даромади 11020 сўмни ташкил этган бўлса, 1906 йилға келиб уларнинг сони 16 таға, ишловчилар сони 43 таға ва йиллик даромад 5012 сўмгача қискарди. Шу йили совунгарлик қорхоналари 34 тани, уларда ишловчи ишчилар сони 92 кишини, йиллик даромади 20000 сўмни ташкил этган бўлса, 1906 йилға келиб уларнинг сони 10 таға, ишловчилар сони 17 таға ва йиллик даромади 5745 сўмгача қискарди. Маълумки, маҳаллий аҳолининг деярли ҳаммаси маҳаллий тикувчилар томонидан тайёрланган газламалардан кийим-кечак тиктириб қийганлар. Чунки улар аҳолининг қадимдан асосланган ва давом этиб келаётган турмуш талабларини қондирар эди. Андижонда тўқимаччилик ва у билан боглик оўлган ёрдамчи соҳалар ҳам ривожланган. Андижон хунармандлари тайёрлаган махсулстлар Тошкент, Петербург ва бошка шаҳарларда ташкил эгилган кўрғазмаларда ҳам зўр кизикиш билан намойиш этилган. Чунончи. 1890 йилнинг .30 августиди Тошкентда ўтказилган кишлоқ хўжалиги ва саноат кўрIгазмасиди Самарқанд, Хўжанд, Қўкон, Маргилон шаҳарлари билги бир қаторда Андижон хунармандлари тайёрлаган турли-туман махсулотлар ҳам жой олган эди. Ҳатто Андижон хунармандлари тайёрлаган пойабзал ва эгар-жабдуглар Сирдарё ва Етгисув вилоятлари, Зарафшон округи ва хатто Қашқарға ҳам чикариб сотилган. Андижонда хунармандчиликнинг юқорида келтирилган тармоқлари билан бир қаторда гилам тўкиш ҳам ривожланган. Бадавлат кишилар гилам учун етарли микдордату юнг ва бошка материалларни тайёрлаганларидан сўнг, гилам тўкиш учун гиламчиларни таклиф қилилган. Бундай ҳолатда "гилам"чи гилам тўкиш учун ўз шоғирдапри билан келарди. Ёрдамчи ишчиларниш микдори одатда тўқилиши керак бўлган **ГИЛМНИНГ** \пжмш н <">олик бўлган. Чунки хнр Г>ир ёрдамчи ишчш а /> пршин **приник** г*|ри крмгини **труп** буш им Лскит гишш тўқумчнлпрниш иш хаки жулт т *ши*. **I том** 111/н||>и **Гшр** купли Г /О I н и ш I I .иг **чин** I у н и ш . I пI **мечп** • ❖❖

килиб тўқилган ва 5x3 аршин келадиган соф юнгдай тайёрланган гиламни 40 сўмга согаб олиш мумкин бўлган. 1896 йил маълумотларига қура, Андижон шаҳрида хунармандчилик корхоналарида ишловчиларга бир йилда 130 сўм. нонвойхоналарда ёллашиб ишловчиларга бир қида 40 тийин, доимий ишловчиларга эса 50 тийиндан ҳақ тўланган. Аравасоз усталар эса йил давомида 100 сўмга яқин иш ҳақи олган. Агар арава учун материалларни буюртмачи ўзи олиб келса, унда уста ҳар бир арава учун 10 сўм иш ҳақи олган. Материалларни ўз ёнида сарф қилиб тайёрлаган арава учун эса 25-30 сўм ҳақ олган. Этикдўзлар эса бир йилда 100 сўм атрофида даромад қилган.

Шундай қилиб, XIX асрнинг охири XX аср бошларида хунармандчиликда олдинги даврларга мисбатан ўсиш кўзга ташланди. Кўп хунармандчилик корхоналарида уста ва унинг оила аъзолари ишларди, ҳолос. Хунармайдлар орасида ҳали дехкончиликда ажралмаган кишилар ҳам мавжуд эди. Бу даврда Андижонда янги типдаги завод ва фабрикаларнинг ташкил бўлишига қарамадан, хунармандчилик ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ. Хунармандчилик корхоналаридаги ишлаб чиқариш техникасининг оддийлиги ва қолқнушгидан мустасно, хунармандчилик маҳаллий аҳоли хўжалигининг ажралмас қисми ва уларга зарур маҳсулоғлар етиштириб берувчи муҳим бир тармоқ бўлиб қолаверди. Бу ҳол хунармандларнинг аҳоли анча оғирлаштирди. Натижада маҳаллий хунармандларнинг ҳам миллий юзодлик ҳаракатларида (Бевосита иштирок этишига сабаб бўлди. Чунончи, 1905 йилда Андижон пахта тозалаш заводларидан иш ташлаш бўлган вақтда, уларни маҳаллий хунармандлар ҳам қўллаб қувватлаб чиқдилар.

Бугунги кунга келиб ҳам юртимизда хунармандчиликнинг барча тармоқларига қатъий эътибор берилмоқда. Хунармандчилик абадий ва боқий соҳа бўлиб, у минг йиллардан сўнг ҳам ўз вазифасини йўқотмайди.

Юқорида келтирилган маълумотлардан "Ўзбекистон тарихи" фани бўйича ўстирилган машғулотларда, ёшларга шаҳарлар ва қасблар тарихи ҳақида тушунча беришда* фойдаланиш мумкин.

МЕҲНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРДА ШОҲИ ТЎҚИШ ХУНАРИ ТАРИХИГА ДОИР МАТЕРИАЛЛАРДАН ФОЙДЧЛАНИШ

Ўзининг муборак икки минг ёшини қарши олаётган қадим Мағилоннинг таърифу-таърифлари беҳисоб: уни ҳеч иккиланмай "Азизу-авлиёлар шаҳри", "Санъаткорлар шаҳри", "Хунармандлар шаҳри", "Олиму-фузалолар шаҳри" десак, асло янгилимаймиз. Негаки буларнинг барчасида ҳақиқат мужассамлашгандир. Шу билан бирга мазкур шаҳри қадимнинг, Марғилонсой бўйларида қад ростлаган муаззам тарихий маконнинг яна бир эъзозу хурмэлта лойиқ сифати ҳам борки, буни эслаб ўтмаслик асло мумкин эмас. Гап шундаки, Марғилон - бутун дунёга донғи кетгай, ўриши ҳам, арқоғи ҳам табиий ипақдан тўқиладиган, ўриши абр усул и да ранг-баранг нақшлар билан безатиладиган бир юзлама майин мато бўлмиш атласнинг ватанидир.

Гарчи "атлас" арабча сўз бўлиб, таржимада "туқсиз, силлик" деган

маъноларни бериб, атлас матонинг хусусиятларини акс эттирса-да, бу атласнинг арабий келиб чиқишига эътиборини билдирмайчи. Зеро X асрга оид араб тарихий манбаларида, атоқли маърифатпарвар Исоқхон Ибраҳимнинг "Фарғона тарихи" китобида, академик В.В.Баргольднинг "Туркистон мўғуллар истилоҳи даврида" номли монографияси ва бошқа кўплаб асарларида "Марғилон" ("Маргинон") топоними тилга олинар экан, марғилонликларнинг уста қосиб-хунарманд кишилар эканлигига ҳам алоҳида урғу (эриб ўтилади). Фикримизча, бу ўринда уларнинг ипақдан ажойиб тарзда товланувчи майин матолар яратганликлари ҳам назарда тутилган.

Тарихчиларнинг яқдиллик билан гувоҳлик беришларича, атлас матосининг дунёга келиши бевосита Марғилон билан ҳамбарчас бўлиб бўлса, иккинчи томондан, Марғилоннинг жақонга доврқ таратиши кўп жиҳатдан атлас газмолларининг қўхна савдо-сотик йўллари, қарвонлар билан Гарбу-Шарқка тарқалиши, энг нозиктаб Хотин-қизларининг, айниқса, Машрик аёлларининг суюмли, қадри, ҳусни-латофатини ўн чандон оширишга қодир қадриятга айланганлиги билан ҳам боғлиқдир. Айниқса, ўрта асрларда Бағдод ва Қашқар, Хуросон ва Машҳад, Миср ва Юнонистон бозорларида марғилонлик уста қосиблар маҳоратидан ял-ял яшнаб зурган атласнинг, хусусан, қонатлас, сариқ атлас, қора атлас, саккизтепки атласнинг харидорлари гоётда кўп бўлган.

XIX аср охири - XX аср бошларида шаҳарда шойи матолар тўқиш билан юзлаб қосиблар машғул бўлган. Шўро тузумининг дастлабки йилларида, "янги иқтисодий сиёсат" даврида улар 4 артелга бирлаштирилган. 1963 йилда ушбу артеллар негизда дастлабки йирик саноат корхонаси - "Атлас" фирмаси ташкил этилиб, атлас матолар асосан **механизациялашган** усудда ишлаб чиқарила бошланди. 1976 йилда фирма кўп тарьюкли илақчилик ишлаб чиқариш бирлашмасига айлантирилди. Утган асрнинг 70-80-йилларида бу ерда сержило атлас матоларнинг икки юздан ортиқ тури ишлаб чиқарила, айниқса, барги қарам, қақирим, яҳудий нусха намозшомгул, шахмат, қора қўзим турлари харидордир эди. Марғилон атласчиларқ ўз қасб-хунарлари сирларини бошқаларга ҳам сидқидидқан ўргатиб, Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон шаҳарларида, қўшни Тожиқистонинг Хўжанд шаҳрида шойи тўқиш орхоналарини ишга зуширилишида бош-қош бўлдилар.

Атлас қўсна Марғилон ва мартилолик қосиблар, тўқувчи-усталар, инженер ва теҳнологларга жақонаро улқан шон-шуҳрат келтирди. Қанаданинг Монреал шаҳрида 1967 йилда ҳамда собиқ Югославиянинг Загреб шаҳрида 1978 йилда ўтқазилган халқаро қўрғазмаларда Марғилон атласи олтин медаллар билан тақдирланди. Тошкент Моделлар уйи модельер-дизайнерлари қонатласдан тикқан либослар нусхаларига Япониянинг Осака шаҳрида (1970 й.), Венгриянинг Будапешт- шаҳрида (1987 й.), Ироқнинг Бағдод шаҳрида (1988 й.), Ҳиндистоннинг Дехли шаҳрида (1989 й.), АҚШнинг Вашингтон (1998 й.) ва Чикаго (1999 й.) шаҳарларида ўтқазилган нуфузли халқаро танловларда юқсак баҳолар берилди. Мустақиллик шойи тўқшл сакъятии янги босқичга қўтармовда, демак, асрий анъаналар давом этади.

ҚОҒОЗ ТАЙЁРЛАШ ХҲНАРМАНЧИЛИГИГА ОИД ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Қўкон хамиша Фаргона водийсининг йирик хунармандчилик ва савдо маркази бўлиб келган. Шахарда хунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топган бўлиб, улар орасида Ўрта Осиёда хунармандчиликнинг нодир соҳаси ҳисобланувчи қоғоз тайёрлаш тармоғи алоҳида урин тутди. Бирок бугунги кун га қадар Қўкон қоғоз тайёрлаш хунармандчилиги ҳали кенг тадқиқ этилмаган илмий мавзулардан бири бўлиб, бу масалани ўрганилиши шаҳар тарихи, хунармандчилик тарихи тўғрисида янги маълумотлар бериши мумкин.

Дарҳақиқат, Қўконда қоғозгарлик хунармандчилиги ўзининг узок тарихига эга. Тадқиқотчи олим Ахмадали Мадаминов маҳаллий тарихий манбаларга таяниб туриб, XVIII асрда Қўконда қоғоз ишлаб чиқариш хунармандчилиги мавжуд бўлганлиги тўғрисида маълумот беради. Демак Қўқон хонлиги Бухоро хонлигидан мустақил бўлиб чиққач, Қўконда кўпгина янги, хусусан, қоғоз тайёрлаш хунармандчилиги юзага келган.

XIX асрдаги Туркистон хунармандчилигини ўрпанган В.К.Разводовскийнинг Қўқондаги Чорку қоғоз хунармандчилик устахонаси 200 йиллик тарихга эга эканлиги тўғрисида берган маълумоти бу фикрни тасдиқлайди. Қўконда қоғоз тайёрланиши тўғрисидаги илк маълумотларни XIX аср иккинчи ярмида Туркистонга саёхат қилган рус сайёҳдарининг асарларида учратамиз. Хусусан П.И.Пашенко "Туркестанский край 1866 года" асарида Қўконда маҳаллий усулда қоғоз тайёрланиши ҳақида маълумот беради. Қўконда қоғоз асосан икки устахонада, бири шаҳарнинг Мўйи Муборак дарвозаси яқинида, иккинчиси шаҳар ёнидаги Чоркуда жойлашганлигини 1871 йилда водийга саёхат қилган А.П.Едченко ёзиб қолдирган. У шунингдек, ўз шахсий дўқонларида қоғоз тайёрлаган усталар уста Сойиб Назар, Уста Мухаммад Мусо Фозилов, Мухаммад Содиқ Мухаммадимовлар тўғрисида маълумот беради. Қўконда қоғозгарлик хунармандчилигининг кейинги тараққиёти тўғрисида маълумотлар анчагина кам учрайди.

Халқ орасида кенг тарқалган ривоятларнинг бирида айгилишича, Худоёрхоннинг янги ўрдасини қуришда шаҳар қоғозгарлари Қўқондан узокка кўчирилган. Бунинг сабаби хунарманд ва меъморларнинг қоғоз тайёрлаш жараёнида қоғоз тайёрловчи дўқонлар берадиган кучли ер ости зарблари саронни узок вақт мустақкам туришига салбий таъсир кўрсатади, деб берган ҳулосаси зди. Лекин бизнингча, бу даврда қоғозгарларни янги жойга кўчирилишининг асл сабаби Россиядан арзон қоғоз маҳсулотларинг ўлкага кириб келиши ва натижада маҳаллий қоғозгарлар маҳсулотини сиқиб чиқариши билан боғлиқдир. Шунингдек, хунармандлар ишлаб чиқариш учун доимо зарур суп манбаи мўлроқ, фабрика маҳсулотлари камроқ кириб борадиган худудларга кўчиб ўтгаи бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Бизга маълум маълумотларга кўра қоғозгарлар Қалъача қишлоғига кўчиб ўтганлар ва қоғозгарликни давом эттирганлар. Хунармандчилик соҳаси 1940 йилларгача давом этган. Ҳозирги кунда Сўх туманида бу хунармандларқши авлодлари истиконат қиладилар. Лекин тарихий маълумотлар Қўконда

ўрдаси қурилишидан кейин ҳам қоғозгарлик давом этганлигини кўрсатади. Чунончи Қўқонда XX аср бошида 40 йил давомида шу хунар билан машғул бўлган уста Убайдулла Оршув қоғоз тайёрлаш иши соҳасида машғул бўлган. Унга отасининг 40 йиллик, бобосининг 50 йиллик қоғозгарлик тажрибаси мерюс эди. Бинобарин В.К.Разводовскийнинг ёзиб қоядирган маълумотларидан маълум бўлишича, хали XX асрнинг дастлабки ўн йилликларида Қўқонда қоғоз тайёрлаш давом этмокда эди. Фақатгина 1920 йилларга: келой собик совет тузуми даврида хунармандпарни хусусий мулк эгаси деб топилиш, уларни зўрлик билан арғёлларга киритилиши бу бебаҳо хунармандчилик соҳасини асосиз тугатилишига олиб кела бошлаган, деб тахмин қилиш мумкин. Лекин соҳа кейинги даврларда ҳам айрим хунармандлар томонидан давом эттирилганлиги маълум. Хусусан россиялик таникли олим В.Григорьев 1931 йили Қўқонга келиб, Қоғозгарлик қишлоғига ташриф буюрганлиги ва асрлар давомида сайқал топиб келган ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш усулига пўх бўлганлиги бу фикримизни тасдиқлайди.

Шувдай қилиб айтиш мумкинки, Қўқонда қоғозгарлик хунармандчилиги ўзининг бир неча юз йиллик тажрибага асосланувчи нодир хунармандчилик соҳаси сифатида узок давр хонликни қоғозга бўлган эҳтиёжини қондириб келган. Кейинги тарихий жараёнлар натижасида соҳа инкирозга юз тутган, хунармандлар тарқалиб кетган. Лекин бу соҳа ўлкада бутунлай гўхтаб қолмаган. Қачонлардир машғул бўлган Мўй Муборак қоғозгарлик устахонаси бугунги кунда топоним (жой номи) сифатида сақланиб келган.

КАСБ-ХУНАРГА ОИД, АЙРИМ АТАМАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Маълумки, ҳар бир қасб-хунарнинг ўзига хос атамалари, номлари мавжуд. Мазкур атама ва номлар билан боғлиқ бўлган тарихий маълумотларни ўрганиш шу қасб-хунарни пайдо бўлгани ва ривожланиши ҳамда жамиятда туган ўрни, аҳамияти ҳақида фикр юритишга асос бўла олади. Хусусан шаҳар микропонимиясида қасб-хунар билан боғлиқ атамалар - ойқонимлар аюқида қатлами ташкил этади. Масалан ўтмишда Қўқонда ҳам хунармандчилик кенг миқёсда таралган эган. 1897 йили олинган аҳоли рўйхати ҳужжатларида (баён қилинишича, шаҳарнинг 52 % аҳолий хунармандлар ҳисобланган. Шу пайдан қўл ина маҳалла, гузарлар қасб-қорни ифодаловчи лексемалар билан юрнтилиб кетган. Ўтмишда ўлкамизда, хусусан Қўқон шаҳрида металл қуруллар, металл буюмлари ишлаб чиқариш алоҳида ўринни эгаллаган. Профессор Собиржон Иброхимовнинг ёзишича, металлсозлик қасбининг дегрезлик, темирчилик, пичоқчилик, чилангарлик, тақачилик, қулфгарлик, анжомасозлик, игнжозлик, миҳгарлик, мисгарлик, мўхрканлик, заргарлик сингари соҳалари бўлган. Бу соҳаларнинг юзага келиши тарихи жуда қадимий бўлиб, улар маҳсулотлари билан аталадиган ўзига хос хомашёлари, ишлаб чиқариш қуруллари, Исихолог иялари билан ажралиб турган.

Мелаллардан ясаладиган буюмларни - моддий ҳаёт воситаларини ишлаб чиқариш учун даркор бўлган иш қуруллари; қундалик ҳаётда ишлатилдиган

буюмлар, рўзгор асбоб-анжомлари; турар-жой куриш учун зарур бўлган металл буюмлар: мудофаа қуроли; безак ашёларини ишлаб чиқарганлар. Халқ ҳаётида алоҳида аҳамият касб этган юқорида қайд қилинган айрим тармоқлари шу соҳалари билан шуғулланувчи кишилар турадиган жой, масканларда топонимлар шаклида сакланиб қолган. Қуйида шулар хусусида тўхталиб ўтамиз.

Дегрезлик - шаҳарнинг қадимий маҳалларидан бирининг номи. Ушбу турар-жойда яшовчи кўпчилик аҳолининг ота-боболари ўтмишда қишлоқ хўжалиги ва рўзгор буюмлари гайёрлаш, чунончи, омовчи, кетмон, белкурак, обдаста яшаш, шунингдек, қозон қуйиш иши билан шуғулланиб келганлар. Улар тайёрлаган қозонларнинг турлари қўн бўлиб, дошқозон, қир қозон, холва қозон, тўй қозон, иккиқулоқчи, учқулоқчи, тўрқулоқчи қозон, чаксаки қозон номлари билан юритилган. Бу касб оғир қўл меҳнати талаб қилган. Ундаги меҳнат дастлаб икки жараёни: зиратиш ва қуйишни уз ичига олган. Бу ишлар дегрез (бош уста; дўқонда технологик жараёни бошқарувчи; хомашёни тайёрловчи ва тайёр маҳсулотни сотувчи), халпа (ёрдамчи уста), дамгар (чўянни эритиш вақтида дамни босиб, унга шамол хайдаб берувчи ишчи), эритувчи (ёндўқонга чўянни босиб, қўмир ўтида уни эритиш билан шуғулланувчи киши), қуювчи (эриган чўянларни махсус қолипларга кетма-кет қуювчи уста) томонида бажарилган.

« Қўқон шаҳрида дегрезларнинг бир неча авлоди етишиб чиққан. Бу касб наслдан-наслга ўтган. Маҳкамбой Бобоев, Шодихўжа Турсунхўжаев, Расулжон Азимовлар, айниқса, машҳур бўлганлар, қатор шоғирлар етиштириб чиқарганлар. Дарҳақиқат, Дегрезлик маҳалласининг шундай деб атаниши қайд қилинган касб-хунар билан бевосита боғлиқдир. Мазкур топоним форсча-тожикча дег - қозон, рез - рехтан (қуймоқ) феълнинг ҳозирги замон ўзагидан таркиб топган бўлиб, айнан: "қозой қуювчи" маъносини билдиради. Дегрезлик топоними Қўқон хонлиги тарихига оид айрим манбаларда дегрез ҳамда дегрезон шаклларида учрайди. Дегрезон - дегрезлар маъносиддир; ном охиридаги -он қўшимчаси кўплик, жамликни ифодалайди.

Рихтагарлик - металлсозликнинг эг қадимги турларидан биридир. Бу касб мисгарлик ва дегрезлик касблари билан туташ бўлган, кейинчалик ички меҳнат тақсимоли натижасида улардан ажралиб чиққан. Рихтагарлар мисгар томонидан ишланган қумгон, офтоба, чойдиш қабиларнинг мисгарлар ишлаб олмайдиган қисмларини ишлаб чиқарганлар. Мис қийқими, пачоқ қумгон, эски самовар синиклари қабилар рихтагарларнинг хомашёси ҳисобланган. Рихтагарлар буларни эритиб, улардан қумғондаста, офтобадаста, чойдишдаста, мисжом қулоғи тайёрлаганлар. Мис шдншлар чоқини улаш, эски мис идишларни ямаш учун махсус қотишма - қавшарни ҳозирлаб берганлар. Биринчи узанги, сувлук, мис ёки биринчи замбаракни ҳам рихтагарлар Қўйганлар. Манбаларда қўрсатилишича, Қўқонда XIX аср охирида 6 та рихтагарлик дўқони (қорхонаси) бўлган. Булар шаҳарнинг гарбий-шимойи қисмида Рихтагарлик маҳалласида жойлашган. Бу дўқонлар Қўқондан ташқари Фарғона водийсининг бошқа шаҳар ва туманлардаги мисгарларни ҳам қўйма жез буюмлар билан таъминлаб турган. Рихтагарлик топоними уч морфема:

рихта + гар + лик дай таркиб топган. Рихта - тожикча рехтан (қуймоқ) феълнинг ўзаги, -гар **Иза** -лик эса от ясовчи қўшмачидир. Рихтагарлик рихтагарлар (қуювчилар) лшайдиган жой, мақом маъносини ифода қилади.

Мисгарлик - шаҳарнинг қадимий маҳалларидан биридир. Бу турар жойда мис идишларни ясовчи усгалар яшаганлар. Улар, асосан, қишлоқнинг маҳаллий эҳтиёжлари учун зарур бўлган қумгон, чойдиш, офтоба, қилопчин, мистовок, мисқўза мисқозон, мисқоса, сатил қабилар билан буюмларни ишлаб чиқарганлар. Мисгарликдаги меҳнат дастлаб иккига тақсимланган: яшаш ва безаш. Мисгарлик ағамас мис идишларни яшаш касби маъносидан, наққош мисгарлик термини эса мис идишларни безаш касби маъноларида қўлланган. Наққош мисгарлар мис идишларни икки: ўйма ва сўқма усулда наққошлаганлар. Мис идишларга ўйилган ва сўқилган бўлган наққошлар композициясининг баъзан гоёт мураккаблиги ва қўринишининг гўзаллиги билан ажралиб турган. Шаҳримиздаги Мисгарлик маҳалласида истиқомат қилувчиларнинг ота-боболари қайд қилинган **Ишек** ҳам мис идишларини яшаш ҳамда уларга наққош ўйиб безаш ишини амалга оширганлар. Аҳоли яшаш масканига берилган ушбу ном ана шу касб-хунарга нисбатандир.

Заргарлик -- металлсозликнинг қадимий соҳаларидан биридир. Бу касб эгалари тилла қумуш, қалай, мис қабилардан турли хил безак, зебу зийнат ашёларини тайёрлаш иши билан машғул бўлганлар. Заргарлар узук, **Билазуқ**, сирга, чочпоқ, зебардон, тиллақош, зирак, зарқоқил, тумор, тиллазулф, бўйинтумор, қўлтиқтумор қашқарбалдоқ, ойбалдоқ, фарғонача балдоқ, шохонақ қабилар билан ясаганлар. Заргарлар ишлаб чиқарган юқоридаги қабилар зебу-зийнат ашёлари бармоққа, қулоққа, қўкракка, бўйинга, қўлтўққа, пешонага, сочга тақиш учун мўлжалланган ҳолда тайёрланган.

Тақачилик - маҳалласи от, ҳақир ва эшакнинг оёғига қоқиладиган такани яшаш билан шуғулланувчи қишлоқнинг қасбқори асосида юзага келган жой номидир. Такалар темирдан ясалган. Тақачилар тақа учун узунлиги 1,5 метр, қалинлиги 1,5 сантиметр, кенлиги 3 сантиметрли темирни ишлатганлар. Бу темирнинг ҳар бирдан катта-кичик 6 та тақа чиққан. Бу касб эгалари такани ҳайвоннинг қандай тури учун ясашларига қўра от, эшак ва ҳақир тақа номи билан уч гуруҳга бўлганлар. От такаларнинг бир неча тури бўлиб, улар йил мавсумига қўра: ёзлик тақа, қишлоқ тақа, музлик тақа; отнинг ҳолатига қўра: ялла тақа, пошналик тақа, батарин тақа; чиқиб келишига қўра ўзбек тақа русча тақа, хитой тақа деб номланган. Тақаларга қоқиладиган миҳ тақамих номи билан юритилган. Булар уч турли бўлиб, тўққизинчи (номерли) тақа катта отларнинг туёғига, еттинчи (номерли) тақа оддий отларга, бешинчи (номерли) тақа эшакка, олгинчи (номерли) тақа ҳақир туёғига қоқилган. Ўтмишда мана шу касб-хунар номи билан аталган тақачилик топоними ҳозирда истеъмолдан чиқиб кетган, тарих - хотирага айланган.

Металлсозлик соҳаларидан яна бири қандақорликдир. Шаҳримиздаги Қандақорлик қўчаси шу касб-қор номи билан аталган. Қандақорлар - мисгар, рихтагар усталар томонидан тайёрланган рўзгор буюмлари, қуроқлар на бошқа металл буюмларни ўйма наққошлар билан безатиб, осори-атиқага V: •;(г"г.-гчч.тар. Ҳозирда Қўқонлик қандақорлар яратган санъат асарлари

музейларда, шахсий жамғармаларда сақланмоқда.

Шахардаги Илғор кўчаси ўтмишда Анжомасоз деб аталаган. Бу ерда ХУП1-Х1Х асрларда анжомасоз усталар истиқомат қилганлар. Анжомасозлар пўлат, темир, мнe, жез, қапай каби хомашёлардан от абзалларининг металл қисмларини, чунончи, жуган, узанги, қуюшқон, тўқа, ўмулдирик, халка қабил арии ясаганлар. Анжомасоз атамаси икки морфемадан ташкил топган: анжомасоз бундаги анжома лексемаси от абзалларига ўрнатилган майда-чуйда металл қисмларининг умумий номини билдирган; -соз эса тожикча сохтан - ясамск, тузмок, курмок феълнинг ҳозирги замон ўзагидир. Қисқаси, анжомасоз - "анжома буюмларни тайёрловчи, ясовчи" маъносидадир.

Чилангарлик ҳам металлсозликка алоқадор касблардан ҳисобланган. Чилангарлар сартарошлик, этик, қавуш, махсидўзлик, устки қийимлар тикувчилик ва дурадгорлик касбларига керак бўладиган иш асбоблари - арра, устара, белча, бигиз, занжир, қабза, қайчи, халка, искана, қачқорт каби буюм парни ясаганлар. Бу касб эгалари яна ўтмас буюмларни ўткирлаб бериш билан шугулланганлар. Чилангар кўчаси тарихий ҳужжатларда "Чилангарон" тарзвда қайл қилинган. Чилангарон - чилангарлар демақдир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, қадимда Қўқон шаҳри тарихий микротопонимияен тизимида турли касб-ҳунарларга оид, хусусан, металлсозлик касби билан боглиқ бўлган топонимлар алоҳида ўринни эгаллайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевоғи -Т.:Шарқ, 1997.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўфисида" ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тугрисида"ти қонунлари. //-Т.: Шарқ, 1977.
3. Давлатов К. ва б. Мехнат ва касб таълими назарияси ҳамда методикасл. - Т.: Ўқитувчи, 1992.
4. Давлатов К. Мехнат ва касб таълими-тарбиясида амалий машғулотлар. -Т.: Ўқитувчи, 1995.
5. Дадабоев М.Я. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. - Фаргона: "Фар» она" нашриёти, 2007.
6. Жабборов И. Ўзбек халқ этнофафияси. - Т., 1994.
7. Мехнат таълими фанидан янги тахрирдаги Давлат таълим стандарт. // "Маърифат" газ. 2006 йил 1 сентябрь сони.
8. Мехнат таълими фанидан ўқув дастури. // "Маърифат" газ. 2006 йил 6 сентябрь сони.
9. Мехнат таълими методикаси /Д.А.Тхоржевский тахрири остида. -Т.: Ўқитувчи, 1987.
10. Рамизов Ж.Р. Умумтехника предметлари ўқитиш ва мехнат таълими методикаси. -Т.: Уқитувчи, 1982.
11. Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами. - Фаргона, "Фаргона" нашриёти, 20С6.1-қисм. /Тузувчи - И.Каримов.
12. Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами. - Тошкент, Қўқон ДЛИ. 2006. 2-қисм. /Тузувчи - И.Каримов.
13. Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами. - Тошкент, Қўқон ДЛИ. 2007.1-2-ҚИИСМ. /Тузувчи - И.Каримов.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	^
Кириш.....	4
1-булим. Мехнат дарсларини ўзaro ва бошка фанлар билан боғлаб утиш хя кпд а услубий тавсиялар	
Мехнат ва раем.....	6
Мехнат ва чизмачилик.....	6
Мехнат ва математика.....	7
Мехнат ва физика.....	7
Мехнат ва информатика.....	Я
Мехнат ва кимё.....	8
Мехнат ва биология.....	9
Мехнат ва география.....	— 9
Мехнат ва жисмоний тарбия.....	10
Мехнат ва адабиёт.....	Ю
Мехнат ва она тили.....	11
Мехнат ва тарих.....	П
Мехнат ва экология.....	12
2-бўлим. Мехнат ва касб таълими машгулотларида фанларaro боғланишлардан фойдаланишга оид даре ишламалари	
Мехнат ва касб таълимида математиКага оид масалалардан фойдаланиш.....	13
Мехнат таълимида геометрияга оид айрим тушунчалардан фойдаланиш.....	15
Мехнат таълими дареларида чизмачиликка оид тушунчалардан фойдаланиш.....	18
Мехнат таълими дареларида чизмачилик фанига оид тушунчаларни ўргатишларида мозаика усулини кўллаш.....	19
Мехнат таълими дареларида тўкимачилик хунармандчилиги тарихига оид материаллардан фойдаланиш.....	21
Мехнат таълими дареларида фаргона водийси аҳолисининг кийим- бошлари тарихига дойр материаллардан фойдаланиш.....	22
Мехнат таълими дареларида ХЕК аср охири ХХ аср бошларида Фаргона водийсида мавжуд бўлган айрим хунармандчилик ишлаб чиқариш тарихига дойр материаллардан фойдаланиш.....	25
Мехнат таълими дареларида шохи тўқиш хунари тарихига дойр материаллардан фойдаланиш.....	28
Когоз тайёрлаш хунарманчилигига оид тарихий материаллардан фойдаланиш.....	30
Касб-хунарга оид атамалардан фойдаланиш.....	31
Фойдаланилган адабиётлар.....	35

**МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ДАРСЛАРИДА
ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШЛАР**

Услубий кўлланма

**Тузувчилар: Каримов Исмоилжон Ибрахимович
Олимов Бахтиёр Усмонович
Абдурахмонова Зулхумор Иброхимовна**

Бичими 60x84¹/₁₆ «Times New Roman»
гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Босма табағи 2,3. Адади 500. Буюртма № 25
«Fan va texnologiyalr markazining
bosmaxonasi»да чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор кўчаси 171-уй.